

RUSİYA FEDERASIYASININ AZSAYLI TÜRK XALQLARINA QARŞI DİL SİYASƏTİ

Elçin İBRAHİMOV*

Xülasə

Rusiyanın ruslardan başqa digər yerli xalqlara qarşı tətbiq etdiyi dil siyasətini iki dövrü bölmək olar; Çar Rusiyası, Sovet İttifaqı dövrü. Çar Rusiyası dövründə müharibələr nəticəsində ələ keçirilən bölgələrdəki yerli xalqlar üzərində “ruslaşdırma” siyasətini yürüdən dövlət, insanları zorla xristianlaşdırıb onlara rus adları verdikdən sonra, kimlik dəyişdirmənin tədricən özlüyündən baş verəcəyinə inanırdılar. Dolayısıyla bu dövrdə dövlətin rus dilini azsaylı xalqlara tətbiq etmək kimi bir dil siyasəti həyata keçirməsindən danışmaq doğru olmazdı. Bu səbəblə, hazırda tatarların bir hissəsi, ana dillərini danışsalar da rus ad və soyadı daşıyırlar.

SSRİ dövründə Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Ural bölgələrində yaşayan yerli xalqların ana dillərinə dövlət tərəfindən təzyiğin tətbiq olunduğu bir dövrdür. Qafqaz və Mərkəzi Asiyadakı xalqların istifadə etdiyi ərəb əlifbasından narahatlıq yaşayan bolşevik rejimi, bu xalqları 1920-1930-cu illərdə əvvəlcə latın, daha sonra da kiril əlifbasına qəbul etdirmək məcburiyyətində qalmışdı.

Bu gün Rusiyada çoxlu sayda azsaylı türk xalqı yaşayır. Rusiya Federasiyasında həyata keçirilən dil siyasəti və dillə bağlı qəbul edilən qanunlar orada yaşayan azsaylı türk xalqlarının dillərini təhlükə və problemlərlə üz-üzə qoymuşdur. Araşdırmamızda xüsusilə Rusiyada XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq günümüzdə qədər azsaylı türk xalqlarının dil statuslarının vəziyyəti, onların dillərinə qarşı aparılan dil siyasəti nəzərdən keçirilmiş, dövlətin aldığı qərarlar təhlil edilmişdir.

Açar Sözlər: Çar Rusiyası, Sovet İttifaqı, Dil Siyasəti, Kiril Əlifbası, Azsaylı Türk Xalqları, Türk Dilləri.

RUSYA FEDERASYONUN AZINLIK TÜRK HALKLARINA KARŞI DİL POLİTİKASI

Özet

Rusya'nın Rus olmayan yerli halklara karşı dil politikası iki döneme ayrılabilir; Çarlık Rusyası dönemi, Sovyetler Birliği dönemi. Çarlık Rusyası sırasında, devlet, savaşın parçalandığı bölgelerde yerli halkların “Ruslaştırılması” politikasını izleyerek, onları Hıristiyanlaşmaya ve kendilerine Rus kimliği vermeye zorlayarak, kendiliğinden bir kimlik değişiminin gerçekleşeceğine inanıyordu. Bu nedenle, devletin bu dönemde Rus dilinin azınlıklara uygulanması gibi bir dil politikası izlediğini söylemek yanlış olur. Bu nedenle, Tatarların bazıları bugün Rusça konuşuyor ve Rusça isimleri ve soyadlarını kullanıyorlar.

SSCB döneminde, Kafkasya, Orta Asya ve Urallarda yaşayan yerli halkların ana dilleri üzerinde bir devlet baskısı olan bir dönemdir. Kafkasya ve Orta Asya halkları tarafından kullanılan Arap alfabesi konusunda endişelenen Bolşevik rejimi, 1920 ve 1930'larda Latin ve Kiril alfabelerini kabul etmek zorunda kaldılar.

* Doç. Dr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik Akademiyası Türk dilləri şöbəsi müdiri, Bakı-Azərbaycan, el-mek: elchinibrahimov85@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>

Bugün Rusyada çoklu sayda türk halkları yaşıyor. Rusya Federasyonu'ndaki dil politikası ve dil yasaları, orada yaşayan azınlık Türk halklarının dillerini tehlikeye atmıştır. Çalışmamızda 20. yüzyılın başlarından bu yana Rusya'daki azınlık Türk halklarının dil durumunu, dillerine karşı yürütülen dil politikasını inceleyecek ve devletin onlara karşı aldığı kararları değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusyası, Sovyetler Birliği, Dil Politikası, Kiril Alfabeti, Azınlık Türkler, Türk Dilleri.

LANGUAGE POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST THE NUMBER TURKISH PEOPLES

Abstract

Russia's language policy against non-Russian indigenous peoples can be divided into two periods; Tsarist Russia, the Soviet Union. During Tsarist Russia, the state pursued a policy of "Russification" of indigenous peoples in war-torn areas, believing that a gradual change of identity would occur spontaneously after forcibly Christianizing people and giving them Russian names. Therefore, it would be wrong to say that the state pursued a language policy during this period, such as the application of the Russian language to minorities. For this reason, some Tatars now speak Russian and have Russian names and surnames.

During the USSR, it was a period of state pressure on the native languages of the indigenous peoples living in the Caucasus, Central Asia and the Urals. Concerned about the Arabic alphabet used by the peoples of the Caucasus and Central Asia, the Bolshevik regime was forced to adopt the Latin and Cyrillic alphabets in the 1920s and 1930s.

Today, Russia is home to a large minority of Turks. The language policy and language laws in the Russian Federation have put the languages of the minority Turkic peoples living there in danger and in danger. Our study examines the language status of the minority Turkic peoples in Russia since the early twentieth century, the language policy pursued against their languages, and analyzes the decisions taken by the state.

Keywords: Tsarist Russia, Soviet Union, Language Policy, Cyrillic Alphabet, Minority Turkic Peoples, Turkic Languages.

Giriş

"Rusiya Federasiyası (RF) qanunlarında iki növ azsaylı xalqlardan bəhs olunur: "milli azlıqlar" və "azsaylı yerli xalqlar". "Milli azlıqlar" anlayışı hüquqi mətnlərdə olduqca tez-tez keçməsinə baxmayaraq qanunda anlayış kimi konkret ifadə edilməmişdir. Ümumiyyətlə bu anlayış altında əvvəlki dövrlərdə siyasi və başqa səbəblərdə yurdlarından köçürülən, köçməyə məruz qalan xalqların vəziyyəti ilə RF daxilində ya da xaricdə öz dövləti, özünə aid bir idarəetmə vahidinə sahib olduğu halda fərqli bir regionda yaşayan qruplar nəzərdən keçirilir" ("Proyekt federalnovo zakona", 2020).

"Azsaylı yerli xalqlar" ifadəsi Boris Yeltsin tərəfindən 30 aprel 1999-cu ildə imzalanan 82-F3 sayılı RF-nin "Azsaylı yerli xalqların hüquqları haqqında qanunda" qeyd olunmuşdu. Qanunda qeyd olunan ifadəyə görə bu qrupa "öz əcdadlarının milli olaraq varlığını davam etdirdiyi torpqlarda, ənənəvi həyat təzi və fəaliyyətlərini qoruyub saxlayan, RF-da sayı 50.000 keçməyən və özünü ayrı bir etnik birlik sayan xalqlar" ("Federalniy zakon", 2019) daxildir.

1991-2000-ci illərdə Rusiyada həyata keçirilən və əhəmiyyətli səlahiyyətləri mərkəzi hökumətdən yerli hakimiyyətə təhvil verən islahatın bir nəticəsi olaraq rus dilindən başqa yerli dillər təhsil və qəzət kimi sahələrdə daha geniş şəkildə istifadə edilməyə başlanmış ancaq 2000-

ci ildə bu vəziyyət əks istiqamətdə həyata keçirilmişdi. Hakimiyyətə gələn yeni hökumətin izlədiyi siyasətə uyğun olaraq yerli dillərin dövlət işlərindəki istifadəsi demək olar ki, yox səviyyəsində olmuşdur. 2000-ci ildə Rusiyanın muxtar regionlarında Çeçensitan və Tatarıstandan başqa bir neçə respublikada öz ana dillərində qəzet və televiziya proqramları olub.

Bu gün Rusiya respublika, kray, oblast, federal şəhər, muxtariyyət ərazi vahidlərindən ibarət Federasiyasıdır. Hər nə qədər RF-nın bütün xalqlar bərabər qəbul etsə də, respublikalar digərlərindən fərqli olaraq öz konstitusiyalarını hazırlama və dövlət dillərini müəyyənləşdirmə hüquqlarına sahibdirlər. RF Konstitusiyasının 68-ci maddəsində: “Rusiya Federasiyasının dövlət dili rus dilidir. Respublikalar öz dövlət dillərini təyin edə bilərlər. Bu dillər respublikaların dövlət idarələrində və yerli hakimiyyət orqanlarında Rusiya Federasiyasının dövlət dili ilə birlikdə istifadə olunur. Rusiya Federasiyası, bütün xalqlara ana dillərini mühafizə etmələri, öyrənmələri və inkişaf etdirməsi hüququna təminat verir” (“Konstitusiya Rossiyskoy Federacii”, 1993).

Sibirdə yaşayan türk xalqlarından saxa, tuva, xakasiya, altay türkləri öz adlarını verdikləri respublikalarda yaşayırlar. Bu xalqların yaşadıkları bölgələrin öz qanunlarını hazırlama və respublikaya adı verən xalqın dilini yəni milli dilini dövlət dili olaraq qəbul etmək hüquqlarına sahibdirlər.

25 oktyabr 1991-ci ildə B.Yeltsin tərəfindən təsdiq olunan 1807-1 sayılı “Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikaları xalqlarının dilləri haqqında qanun RF Ali Məclisi tərəfindən təsdiq olunmuş, 24 iyul 1998-ci il tarixli 126-F3 sayılı dəyişiklik və əlavələrə, əsasən, 1998-ci ildən sonra qanunun adı “Rusiya Federasiyası Xalqlarının Dilləri Haqqında Qanun” şəklində dəyişdirilmişdir” (“Rossiyskaya Federacsiya Federalny Zakon”, 2020).

Bu qanun RF torpaqlarında var olan dillərin istifadəsinə dair əsas mövzuların hamısının qaydaları müəyyənləşdirmişdir. RF-da yaşayan xalqların dillərinin əsas hüquqi vəziyyətini, mühafizəsini müəyyənləşdirmiş, dövlət fəaliyyətlərinin müxtəlif sahələrində, təhsil və tədrisdə, hər dilə qarşı düşmən yanaşması və diqqətsiz davranışa, konstitusiyada qəbul edilmiş olan milli siyasətin prinsiplərinin müəyyənləşdirmişdi. “Bu qanunun formalaşdırılmasında 1990-cı ildə qəbul edilmiş “SSRİ Xalqlarının Dilləri Haqqında Qanun” ilə əldə edilmiş təcrübələr də nəzərə alınmışdır” (Killi, 2008: 354).

RF-da yaşayan türkdilli xalqların dillərinin istifadəsi və inkişafı ilə bağlı qanun 12 dekabr 1993-cü ildə qəbul edilən Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında da təsdiq edilmişdir. Bu qanunun 19-cu maddəsində “Hər Rusiya Federasiyası vətəndaşının cinsiyyəti, irqi, milləti, dili, soy ayrı-seçkiliyə edilmədən müstəqil və bərabər hüquqlara sahib” (“Konstituçiya Rossiyskoy Federacii”, 1993) olması qeyd olunur.

Bu qanunda “şəxsin aid olduğu sosial qrup, irq, milliyət, dil və dini xüsusiyyətlərinə görə hüquqlarına hər hansı bir şəkildə məhdudiyətlər” qoyulması qadağan edilirdi. Bu Konstitusiyanın 26-cı maddəsində “Hər kəs ana dilindən istifadə, ünsiyyət, təhsil və sənət dilini seçmək hüququna sahibdir” (“Konstituçiya Rossiyskoy Federacii”, 1993) qeyd olunur.

Federativ sistemi izah edən 3-cü bölmə altında yer alan 68-cı maddədə də Rusiya Federasiyasının bütün torpaqlarında dövlət dilinin rus dili olması, respublikaların öz dövlət dillərini təsis etmə hüququna sahib olmaları, dövlət orqanlarında, yerli idarəetmə orqanlarında, respublikanın dövlət qurumlarında qeyd olunan dillərin RF-nın dövlət dili ilə birlikdə istifadə etmələri qeyd olunur, RF dövləti RF-nun tərkibindəki bütün xalqlara ana dilini qoruma hüquq və öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün lazımlı şərtləri təsis etməyi öhdəsinə götürür.

Beləliklə RF-da 1990-cı ildən başlayan dil siyasətindəki islahatları, demək olar ki bütün respublikaların öz milli dillərini rus dilinin yanında dövlət dili elan etməsi izlənilmiş, bu hal onların Konstitusiyalarına və Dillər Haqqında Qanunlarında əks olunmuşdu. Bütün respublikalar, dil qanunlarında hansı dil və ya hansı dillərin dövlət dili ya da dillər olacağı,mi,

milli dilin mühafizə edilməsi üçün hansı tədbirlərin alınacağını, həyatın hansı sahələrində istifadə ediləcəyi müəyyən edilmişdir.

Rusiyada yaşayan türkdilli xalqlar içərisində dil haqqında (milli dillə bağlı) ilk qanunu formalaşdıran Sibir türk respublikası Tuva Respublikası olmuşdur. “14 dekabr 1990-cı ildə Tuva Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında “Tuva Muxtar Sovet Sosialist Respublikasındakı Dillər Haqqında Qanun”, 3 noyabr 1992-ci ildə Xakas Respublikasında “Xakasiya Respublikası Xalqlarının Dilləri Haqqında Qanun”, 5 noyabr 1992-ci ildə “Saxa Respublikasındakı (Yakutiya) Dillər Haqqında Qanun”, 3 mart 1993-cü ildə Altay Respublikasında “Dillər Haqqında Qanun” qəbul edilmişdir” (Killi, 2008: 356).

Respublikaların konstitutsiyalarında və dil haqqında qanunların federal qanunlar ilə ziddiyyət təşkil etməməsi üçün bütün respublikalarda demək olar ki, dillə bağlı eyni maddələr yer almışdır.

85 fərqli federasiya vahidindən ibarət olan Rusiya Federasiyası özünəxas mərkəzi-yerli hakimiyyət arasındakı əlaqə mexanizmində istifadə edir. Rusiyanı dünyada digər federasiyalardan fərqli edən onun federal sistemi, həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən assimetrikliyidir. Bu qeyri-bərabər və bənzərsiz quruluşun təməli 1991-ci ildə Sovet ittifaqının süqutu ilə birlikdə rus hakimiyyətində və xüsusilə də yerli hakimiyyətlərdə ortaya çıxan islahat prosesində atılmışdır. 2000-ci ildə Rusiya Federasiyası dövlət başçısı olaraq seçilən Valadimir Putin səlfisi olan Boris Yeltsin dövründə başladılan və əsas səlahiyyətləri mərkəzi hökumətdən yerli hakimiyyətə təhvil verən idarəetmə islahatlarının əksinə federal sistemi mərkəzləşdirmə məqsədi ilə yeni idarəetmə islahatları tətbiq etməyə başlamışdır. 2018-ci ildə keçirilən dil islahatı Rusiyanın qeyd olunan mərkəzləşdirmə siyasətinin bir parçası olaraq görülür.

Rusiya Federasiyası təhsil sistemində dəyişiklik edilməsini tövsiyə edən qanun layihəsi, “19 iyun 2017-ci ildə Rusiya parlamentinin ald qanadı Dumada keçirilən ilk səsvermədə qəbul edilmişdir. 450 millət vəkili 377-si iclasda iştirak etmiş, 373 lehinə, 3 əleyhinə və 1 millət vəkili bitərəf olaraq qalmışdır. Yeni qanun, rus dilini təhsildə tək “məcburi dil” kimi qəbul edərək, muxtar respublikaların milli dillərini “istədikləri halda” istifadə etmələrinə icazə verirdi” (Akhıyadov, 2020). Bununla bağlı olaraq rus dilindən başqa Rusiyada rəsmi olan digər 34 milli dilin məktəblərdəki tədrisi məcburi olmaqdan çıxarılarq həftədə iki saat olmaqla müəyyən edilmiş, bunun qarşılığında rus dili dərsləri həftədə doqquz saat olaraq müəyyən edilmişdir.

Bununla bağlı olaraq rus dilindən başqa Rusiyada rəsmi olan digər 34 milli dilin məktəblərdəki tədrisi məcburi olmaqdan çıxarılarq həftədə iki saat olaraq qəbul edilmiş, həmçinin rus dili dərsləri həftədə doqquz saat olaraq müəyyən edilmişdir. Bu vaxta qədər milli dillərin tədrisinə dair yerinə yetiriləcək tənzimləmələr yerli hakimiyyətin səlahiyyətlərinə aid olsa da, dəyişiklikdən sonra bu hüquqlar federal dövlətin səlahiyyətlərinə verilmişdir.

Bu qanun, 20 iyul 2017-ci ildə Yoşkar-Ola şəhərində keçirilən “Etnik əlaqələr” yığıncağında Vladimir Putinin mətnaltı vurğuladığı yeni bir dil siyasətinin ortaya çıxardığı bir nəticə idi. Bu iclasda V. Putin, “çox sakit bir ölkə olan Rusiyanın rəsmi və etniklər arası ünsiyyət dili rus dilidir və başqa hət hansı bir dillə dəyişdirilə bilməz. O Rusiyanın təbii ruhi çərçivəsidir və onu hamı bilməlidir. Eyni zamanda Rusiyanın digər yerli xalqlarının öz ana dillərini öyrənməsi də konstitutsiyon haqqıdır, ancaq könüllü olaraq istifadə edilən bir haqdır. Bununla bağlı olaraq bir insanı öz ana dili olmayan bir dili öyrənməyə məcbur etmək və rus dili dərslərinə ayrılan saatların digər dillər lehinə azaldılması qəbul olunan bir hal deyildir. Dolayısıyla federal vahidlərin başqalarının buna xüsusilə diqqət etməlidir” (Akhıyadov, 2020) şəklində çıxış etmişdir.

V. Putinin bu çıxışı etməyə məcbur edən əsas səbəb Rusiyaya bağlı muxtar respublikalarda yaşayan rusların və digər bəzi etnik qrupların rus dilindən başqa digər dillərin məktəblərdə məcburi dərslər olaraq öyrədilməsindən şikayət etmələridir. Bununla bağlı

araşdırmalara başlayan hüquq-mühafizə orqanları, məktəbləri yoxlamış və hazırladığı hesabatda “Muxtar respublikaların milli dilləri Rusiya konstitusiyasındakı “köntüllülük əsasına zidd olaraq məcburi şəkildə öyrədilir” (Akhiyadov, 2020) qənaətinə gəlmişdir. Məktəblərə qarşı cəza tədbirləri görülmüş və rus dilindən başqa digər rəsmi dillərin istəyə görə öyrədilməsi tələb edilmişdir.

Rusiyanın mərkəzi hakimiyyəti tərəfindən başladılan dil islahatı, bütün muxtar respublikalarda böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur. İslahata qarşı olanlar, ana dillərinin məktəb kurikulumundan məcburi dərslərdən çıxarılmasına qarşı etirazlar edilmişdir. Əvvəlcə Tatarıstanda başlayan müzakirələr, tədricən Şimali Qafqaz respublikalarına qədər yayılmışdır. Muxtar respublikalardakı millət vəkillərindən başqa müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları da on minlərlə imza toplamış və mərkəzi hakimiyyətdəki müxtəlif qurumlara göndərilmişdir. Muxtar respublikaların dil islahatına verdiyi bu reaksiya təəccüblü deyildi. Çünki onlar ana dillərini öz mədəniyyət və kimliklərinin əhəmiyyətli bir parçası olaraq görürdülər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dil islahatına qarşı çıxanlar, onun “təhsildə ayrı-seçkiliyə qarşı” razılaşma kimi dildə təhsili tövsiyə edən müxtəlif beynəlxalq müqavilələrə zidd olduğunu irəli sürmüşdülər. Qeyd olunan islahatlar eyni zamanda Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının 25/2 və 68-ci maddələrinə də tamamilə zidd idi.

Rusiya Federasiya Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin 2-ci bəndində qeyd olunur: “Hər kəsin ana dilindən istifadə, ünsiyyət, təhsil və yaradıcılıq dilini sərbəst şəkildə seçmək hüququ var” (“Konstituçiya Rossiyskoy Federacii”, 2020). Qeyd olunan qanunun eyni zamanda Tatarıstan Respublikasının tatar dilini təhsildə məcburi dərslərdən müəyyən etmə səlahiyyətinə sahib olmasına dair 2004-cü ildə Rusiya Konstitusiyası Məhkəməsinin verdiyi qərara da zidd olması qeyd olunur.

Təəssüf hissi ilə qeyd edə bilərik ki, Rusiya Dövlət Dumasının 25 iyul 2018-ci ildə RF-da yaşayan azsaylı xalqlara anadilində təhsili almalarını qadağan edən qanun, indiki halda təhlükə altında olan azsaylı xalqların dillərinin gələcəkdə məhv olması – yox olması deməkdir.

Son olaraq onu deyə bilərik ki, Rusiyada qəbul edilən dil qanununun yerli dillərə olan mənfi təsiri qısa zaman ərzində tam şəkildə başa düşülməyəcəkdir. Ancaq daha geniş baxdıqda bu qanunun rus dilindən başqa digər dillərin unudulmasına səbəb olacağı da açıq şəkildə ortadadır. Çünki hər hansı bir dil canlı tutulması üçün, o dildən təhsil və ünsiyyət dili olaraq istifadə olunmalıdır. Dolayısıyla Rusiyanın dövlət idarəçiliyindəki mərkəzləşdirmə siyasəti ilə bağlı rus dilinin tək ünsiyyət dilinə çevrilməsi, digər yerli dillər üçün sanki “ölüm fərmanı” deməkdir.

1. Kazan Tatarcası

Tatar türkcəsi – tatarların milli dili, Tatarıstan Respublikasının dövlət dili, yayılmasına görə RF-da rus dilindən sonra ikinci geniş yayılmış dildir. Kazan-tatar türkcəsi Tatarıstandan başqa, Başqırdıstanda, Çuvaşoyada, Mardoviyada və RF müxtəlif bölgələrində yaşayan tatarların milli dilidir.

Görkəmli tatar dilçisi Mirfatih Zəkiyev kazan tatarcası ilə bağlı qey edir: “Əslində tatarlar oğuz-qıpçaq tayfa ittifaqlarından ibarət olub, Kazan Mişar tatarları kimi fərqli dialekt və ləhcələrə ayrılaraq uzun zaman yaşamış, XX əsrin əvvəlləri vahid xalq kimi formalaşaraq kazan tatar türkcəsi adlanmağa başlamışdır” (Zəkiyev, 1978: 14).

Leksik baxımından daha çox qazax, Azərbaycan, başqırd, noqay, özbək, qumuq, balkar, qaraqalpaq, qaraçay-balkar dillərinə yaxındır.

1 yanvar 2010-cu il siyahıya alınmasına görə RF-da yaşayan tatarların ümumi əhalisinin sayı 6 milyondur, bunun 2 milyonu Tatarıstanda, qalanları RF digər vilayətlərində yaşayır.

Tatar türkcəsi və ya Kazan tatar türkcəsi türk dillərinin qıpçaq qrupuna aid bir dildir. Eyni ailədən bir dil olan Kırım tatar türkcəsindən ayırmaq üçün Kazan tatarcası olaraq da adlandırılır. tatar türkcəsində daha çox hissəsi Rusiya federasiyasında yaşayan tatar türkləri tərəfindən danışılır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri bütün türk dünyasında olduğu kimi, Rusiyada yaşayan türklər arasında əlifba məsələsi ilə bağlı müzakirələr başlamışdı. Kazan və Orenburq kimi əhalinin çox yaşadığı şəhərlərdə ərəb əlifbasının islah edilməsi ilə bağlı fəaliyyətlər həyata keçirilirdi. “Bu fəaliyyətlərin məqsədi ərəb əlifbasını yerinə latın əlifbasını qəbul etmək deyildi. Bu müzakirə və fəaliyyətlərin əsas hədəfi mövcud olan ərəb əlifbasının müəyyən dəyişikliklər edilmək şərti ilə islah edilməsi idi” (Şimşir, 1992: 48).

Kazan tatarları arasında ziyalı insanların çoxluğu həmçinin tarixən də burda oxumaq-yazmaq göstəricilərinin yüksək olması və burda ərəb dilində çıxan kitabların bütün islam dünyasında, ərəb hərfləri Türk dilində olan kitabların isə bütün türk dünyasında oxunması səbəbi ilə Kazan tatarlarının yeni yazıya keçməklə bağlı mübarizəsi digər türkdilli respublikalara nisbətən böyük oldu. Yəni bu dövrdə istər Kazan, istərsə də Kırım türkləri, Türkiyə türklərinin mübarizəsini izləyirdilər. Türkiyədə hələ də köhnə əlifbadan istifadə etdiyinə görə bu əlifbadan ayrılmaq istəmirdilər. Ancaq, “Türkiyədə 1 noyabr 1928-ci ildə baş verən əlifba dəyişikliyindən sonra, sovet Rusiyası daxilindəki türk respublikalarında yeni əlifbaya keçidlə bağlı bütün şübhələri və qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmışdır. Bundan sonra bu işlər daha da sürətləndi və 3-6 iyun 1927-ci ildə Bakıda Mədəniyyət Sarayında iclas keçirildi” (Şahin, 2003: 44).

Bu yığıncaqda Rusiya daxilində yaşayan türk respublikalarından gələn nümayəndə heyətlərinin təklif etdikləri fikirlər və rəylər oxundu və qiymətləndirildi. Əlifba dəyişikliyi problemi bir neçə mərhələ keçmiş və başlanğıcda bu dəyişiklik kəskin etirazla qarşılanmışdı.

O dövrdə “Qızıl Tatarıya”, “Qızıl Armeets” kimi qəzetlərdə xüsusilə əlifba dəyişikliyi əleyhinə yazılara yer verilirdi. Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda da Tatarıstan nümayəndə heyəti, xüsusilə Alimcan Şərifov yeni Türk əlifbasına qarşı çıxmışdı, əlifba dəyişikliyi ilə bağlı səsvermədə əleyhinə səs vermişdi.

Ancaq, daha sonra əlifba dəyişikliyi ilə bağlı fəaliyyətlər intensivləşmişdi. Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (YTƏK) Tatarıstanda yüzə qədər şöbəsi açılmışdı və beş minə qədər üzvü vardır. Yeni yazıyla 1500 tirajlı “Yanalif” (yeni əlifba) adlı bir qəzet çıxarıldı və yeni hərflərlə ona qədər kitab nəşr edilmişdi.

Bütün bu fəaliyyətlərdən sonra, “Tatarıstan hökumətinin 1 mart 1928-ci il tarixli qərarı ilə Latın əlifbası qəbul edilir” (Vahit, 1993: 55).

Tatarıstanda 3 aprel 1998-ci il tarixində Baş nazir Fərid Məhəmmətinin rəhbərlik etdiyi Nazirlər Kabinetində “latın əlifbasına yenidən qayıtmaqla” bağlı ilk rəsmi yığıncaq keçirilir. Bu yığıncaqda, “professor Mirfatih Zəkiyev tatar yazı dili üçün türk dünyası ortaq latın əlifbasını təklif edir. M.Zəkiyevə görə türkdilli xalqlar üçün ortaq bir əlifba olmasına ehtiyac var və bu da Türkiyədə qəbul olunan Türk dünyası ortaq əlifbası olmalıdır. Professor Mirfatih Zəkiyev, Həlif Kurbatov isə yanalıfə+ “w” təklif edir. Ona görə bu əlifba latın əsaslı əlifbalar içərisində, yazıçı üçün çətinliklər yaradan bəzi işarələr olmadığından tətbiqi baxımından ən uyğun olanı və estetik baxımından da ən yaxşıdır. Bu əlifbanı yazıçılardan Əmirxan Yeniki, Qarif Axunov kimi yazıçılar da dəstəkləyir” (Helif, 1998: 4).

İclasda latın əlifbasına keçidlə bağlı həmfikir olunduğu; lakin əlifbasının necə olacağı haqqında fikir birliyi olmadığından “uyğunlaşma komissiyası” qurulmasına qərar verilir. Bu komissiyada M.Həsənov (Sədr), M.Zəkiyev, R.Yusupov, H.Qürbetov, F.Safiullina, R.Həkimov, Q.Axunov, R.Boxarayev və F.Qəniyev təmsil olunur.

Bu komissiya ilk iclasını 14 may 1998-ci ildə keçirir. Təklif edilən bütün işarələr tək-tək təhlil edilir və üzərində müzakirələr aparılır. İclas sonunda Yana Tatar, yəni 1992-ci ili Türk

dili qurultayı “ABC” Komissiyasında qəbul edilən türk dünyası ortaq əlifbasına əsaslanan latın hərfləri qəbul edilir. Əlifba ilə bağlı komissiyadan çıxan bu yeni əlifbaya tatar mətbuatında geniş yer verilir və əlifba müsbət və ya mənfi reaksiya alır. Yeni əlifbanın tərif edildiyi yazılarda əlifbanın Türk dünyası “Ortaq əlifbası”na əsaslanması ön plana çıxarılarəkən yeni əlifbanın əleyhinə yazılan yazılarda hislərə qapılıraq, bu əlifba tərəfdarları “Yanalifi” qəbul etməyərək Tatarlara xəyanət etmək və Türkiyəyə peşkəş çəkməklə ittiham edilir. Bu komissiyanın qərarından sonra, 17 mart 1999-cu il tarixində “latın əlifbası əsaslı tatar əlifbasına dönüş haqqında” Tatarıstan Respublikası qanun layihəsinin müzakirə edilmək üzrə Tatarıstan Respublikası Dövlət Şurası toplaşır və görüşlər həyata keçirilir. Daha sonra, “15 sentyabr 1999-cu ildə Tatarıstan Respublikası Dövlət Şurasının 20-ci ümumi yığıncağında “latın əlifbası əsaslı tatar əlifbasına keçid haqqında” Tatarıstan Respublikası qanun layihəsi qəbul edilərək Prezident Mintimer Şeymiyev tərəfindən imzalanır. 34 hərfdən ibarət olan bu yeni əlifbanın qəbul edildiyi qanun mətninə görə: bu qanun 1 sentyabr 2001-ci il tarixində qüvvəyə girəcək” (5-ci maddə) və “1 sentyabr 2011-ci il tarixinə qədər Tatarıstan Respublikasında eyni zamanda iki əlifba, latın və kiril əlifbasından istifadə ediləcəkdir” (Helif, 1998: 4).

Tatarıstanda latın əlifbasına keçid qanununun imzalanmasından üç il sonra, yeni əlifbanın tədris və nəşr təcrübələrinin uğur qazandığı və hələ dövlətin başında “latın əlifbasına keçsəkmi, keçməsəkmi?” şəklində şübhələrin yaşanıdığı bir dövrdə Moskvadan bir xəbər gəlir: “Dövlət Duması 15 noyabr 2002-ci il tarixində “Rusiya Federasiyası xalqlarının dilləri” haqqındakı qanunun üçüncü maddəsində dəyişiklik etməklə bağlı qanun layihəsini müzakirə edir və dəyişikliklər 336 millət vəkili tərəfindən səsverməsi ilə qəbul edilərək Federasiya Məclisinə göndərilməsinə qərar verir.

RF daxilindəki xalqların kiril əsaslı öz əlifbaları xaricində başqa bir əlifbaya keçidlərinə qarşı olan maddələrin əlavə edildiyi belə bir qanunun Federal Məclisə göndərilməsinə Mintimer Şeymiyev: “Belə bir qanunun qəbul edilməsi Rusiya Federasiyası konstitusiyasına qarşı çıxmaqdır; həmçinin konstitusiyanın 68-cı maddəsində “Federasiyanı təşkil edən respublikaların öz dövlət dillərini müəyyən etmə haqqının olduğu, xalqların öz ana dillərini öyrənməsi, mühafizə etməsi və inkişaf etdirməsi üçün şərtlər hazırlanması təminatı verir” (“Federalny Zakon”, 2002) qeyd olunur.

27 noyabr 2002-ci il tarixində Federasiya məclisi, dövlət dumasından gələn “Rusiya Federasiyasında yaşayan xalqların dilləri” qanunundakı dəyişiklikləri qəbul edir. Rusiya Federasiyasının qanununun üçüncü maddəsinə əlavələr edən bu dəyişikliyə Federasiya Məclisində 122 millət vəkili “bəli”, üç millət vəkili “xeyr”, beş millət vəkili isə “bitərəf” səs verir. Məclisdən çıxan bu qanuna görə, “Rusiya Federasiyasında, Rusiya Federasiyasının və ya Federasiyanı təşkil edən respublikaların rəsmi dövlət dilləri kiril əlifbası əsasında olmalıdır. Rusiya Federasiyası və ya Federasiyasını təşkil edən respublikaların dövlət dillərinin başqa bir əlifbaya əsaslanan yazı sistemi ilə olması ancaq Rusiya Federasiyası qanunları əsasında mümkün ola bilər” (Şahin, 2003: 44).

Tatarıstanda latın əlifbasına keçməyin əleyhinə olanlar da yaranmış bu vəziyyətdən faydalanmağa çalışdılar. “Rusiya Federasiyası baş müftisi Talqat Tacətdin “latın əlifbasına keçid tatar mədəniyyətinə və federasiyada yaşayan xalqlar birliyinə zərər verir”, Başqırdıstan tatarları “Nə üçün biz bu şəkildə bölünməliyik?” başlıqlı məktublarını qanunu imzalayacaq olan Rusiya dövlət başçısı Vldadimir Putinə göndərirlər. Bütün bu xəbərlərdən sonra Federasiya Məclisindən gələn “Federasiya içərisində heç bir xalq kiril əsaslı əlifbadan başqa əlifba istifadə edilə bilməz” qanununun Rusiya dövlət başçısı V.Putin tərəfindən 11 dekabr 2002-ci il tarixində imzalanır. 12 dekabr 2002-ci ildə Rusiya Federasiyası Konstitusiyası günü mətbuatda geniş şəkildə qeyd olunur” (“Konstituçiya Rossiyskoy Federaçii”, 1993).

Tatarıstan Respublikasının Latın əlifbasına keçid qanunu Dövlət Məclisinə rəsmi olaraq təklif edən millət vəkili və Tatarıstan Yazıçılar Birliyinin keçmiş sədri Rinat Məhəmmədiyevin Moskvada nəşr olunan bir televiziya proqramında “məclisə öz əlimlə təklif etdiyim belə bir

qanunun nə qədər zərərli olduğunu anladım; latın hərflərinə keçdikdən sonra gənc nəsil mənim kitablarımı oxumayacaq” (Şahin, 2003: 44) şəklində danışıqları isə tatar xalqını təəccübləndirdi.

Tatarıstan yetmiş illik bir fasilədən sonra bir daha türk dünyasında və türkdilli xalqlar arasında ortağ ünsiyyət dili üçün bütün fəalliyətlərdə ön sıralarda olduğunu apardığı bu cəsarətli mübarizəsi ilə sübut elədi. Baxmayaraq ki, bu mübarizə heç də Kazan tatarlarının istədiyi kimi nəticələnmədi, bütün bunlara baxmayaraq Kazan tatarları bugün də türk dünyasında türkdilli xalqların ortağ birliyi üçün keçirilən bütün fəalliyətlərdə yaxından iştirak edir. Hər nə qədər “Kazan tatarlarının kiril əlifbasından latın əlifbasına keçidi Moskvadan gələn bir xəbərlə dayandırılmış kimi görünsə də, hələ yeni başlayan bu hərəkət qarşısında Tatarıstan və tatarların etirazları nə qədər və necə davam edəcəkdir, yaxın illərdə bunu müşahidə edəcəyik” (“Vatanım Tatarstan”, 1999).

Bu gün Kazanda olan Şəhabəddin Mərcani adına Tarix İnstitutu Etnoqrafiya Araşdırmaları İnstitutu tərəfindən 2014 və 2015-cu illərdə “Tatarıstanda yaşayan xalqların danışıqları dillər” və “tatar və rus dillərindən istifadə” adı altında iki böyük sosioloji araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalar “2014-2020-ci illər Tatarıstandakı dilləri qoruma və inkişaf etdirmə” başlıqlı dövlət proqramını əsas götürərək həyata keçirilmişdir.

2. Xakas Türkcəsi

Xakaslar Cənubi Sibirdə Yenisey çayı ilə Abakan və Çulımmın yuxarı hissələrində yerləşən Xakasiya Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Xakasların ümumi sayı (2010-cı il siyahıya alınmaya görə) 532.403 nəfərdir. Xakasiya Muxtar Respublikasının əhalisinin 81,7%-ni (427,647) ruslar, 12,1%-ni (72,959) xakaslar qalının isə almanlar və ukraynalılar təşkil edir. Xakaslar öz doğma ölkələrində azlıq təşkil edirlər. Xakas köhnə Qırğız dövlətinin adıdır. Tarixən qədim oğuz və qədim uyğur qəbilə-tayfa birlikləri ilə əlaqədar olan bu dil genetik cəhətdən daha çox qədim qırğız dili ilə bağlıdır. Xakaslar həmçinin özlərini qırğız olaraq da görürlər. Xakasların 60.168-a qədəri xakasca danışmağı bilir.

Müasir xakas dili bir-birindən fərqlənən “saqay, kaçi, qızıl, şor, koybal və beltir dialektlərinin təmərküzləşməsi”(Baskakov, 1969: 328) nəticəsində meydana gəlmişdir. Görkəmli alim Fərhad Zeynalov xakas ədəbi dilinin əsasını “siqay və kaçin dialektləri”(Zeynalov, 1981: 312) təşkil etdiyini qeyd edir.

Əhalisinin təxminən 11%-ni xakasların təşkil etdiyi Xakasiya 1999-cı illərin əvvəllərində respublika statusu qazanmış və beləliklə federal və respublika qanunlarını əsasında xakas dili, Rusiya Federasiyasının dövlət dili olan rus dili ilə birlikdə Xakasiya Respublikasının (XR) dövlət dili olaraq qəbul edilmişdir. Ancaq, qanunların tələb etdiyi geniş istifadə sahələri təqdim olunan xakascənən ümumi danışanların azlığı, ehtiyac olsa müxtəlif sahələrdə istifadəsinə istiqamətlənmiş bu günə qədər yerinə yetirilmiş fəalliyətlərin olmaması dövlət dili haqqında olsa belə, praktikada get-gedə daha az istifadə edilməsi nəticəsini doğurur. “YUNESKO-nun ciddi olaraq yox olma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya olan dillər siyahısında yer alan xakas türkcəsinin daha geniş istifadə dairələri olan rus dili qarşısında varlığını davam etdirməsi üçün bu gün həm dövlətin əli ilə, həm də xüsusi fəalliyətləri müxtəlif çalışmalar həyata keçirilir.”

Xakasiyanın respublika statusu qazanması ilə başlayan bu fəalliyətlər müxtəlif dövrlərdə fərqli dərəcələrdə uğurlu olmuşdur. Ancaq yenə də xakasların bu günkü dil vəziyyətinin tamamilə müsbət irəliləyişlərə doğru getdiyini söyləmək mümkün deyildir.

Bu gün RF-nın bir hissəsi olan Xakasiyada dil situasiyasının tənzimləyən qanunların başında “Rusiya Federasiyasındakı Xalqların Dilləri Haqqında Federal Qanun” (1991-1998) gəlir. Federl dil qanunu RF-da xalqların dillərinin dövlət tərəfindən qorunması və dəstəklənməsi əsas prinsipini müəyyən edir. 25 oktyabr 1991-ci ildə 1807-1 sayılı “RF Xalqlarının Dilləri Haqqında” başlıqlı Federal Qanunun “Giriş” hissəsində RF-da yer alan bütün dillər “Rusiya Dövlətinin milli sərvəti” olaraq qəbul edilmiş, “dövlətin mühafizəsi altında” olması qeyd

olunmuş və bütün RF torpaqlarında “milli dillərin, ikidillilik və çoxdilliliyin inkişafı”nın təmin edilməsi qeyd olunmuşdur. Eyni qanunun “Ümumi müddəalar” hissəsinin 2-ci maddəsində “saylarına baxmadan bütün xalqların dillərinin mühafizə edilməsi və hər cəhətdən inkişaf etdirilməsi üçün” həmçinin “ünsiyyət dilinin seçilməsi və istifadə edilməsi” mövzusunda bərabər hüquqlara sahib olmaları da dövlətin zəmanəti altına alınmışdır. Yenə qeyd olunan qanunun 3-cü maddəsində dillərin qanuni statusu müəyyən edilmiş, rus dili bütün RF-nin dövlət dili olaraq qəbul edilmişdir. Bu qanunun 7-ci maddəsinə əsasən Rusiya hökuməti “RF xalqlarının dillərinin qorunması, öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş federal proqramını hazırlamaqda və bu növ proqramların həyata keçirilməsi üçün imkanları müəyyənləşdirir” (“Deklarasiya o yazıkax narodov Rossiir”, 2014).

Xakasiyanın 1990-cı ildə Respublika statusu qazanması, bu statusunun bir nəticəsi olaraq öz konstitutsiyasını formalaşdırma və respublikaya adını verən xalqın dilini dövlət dili olaraq qəbul etmə xalqlarını əldə etmiş olması baxımından əhəmiyyətlidir. Xakasiyada ilk dəfə “Xakasiya Respublikasındakı Xalqların Dilləri Haqqında Qanun” 1992-c ildə qəbul edilmişdir (Xakasiya Respublikasının Xalqlarının Dilləri Haqqında Qanun, Ümumi Müddəalar, 3-cü Madə) (“Konstituçiya Rossiyskoy Federasiyi”, 1995).

Xakasiya Respublikasının Konstitutsiyası isə üç il sonra 1995-ci ildə qəbul edilmişdir. Hər iki qanunda da xakas türkcəsinə Xakasiya Respublikasının ikinci dövlət dili statusu verilmişdir. Xakasiya Respublikasının dillər haqqındakı qanunun 7-ci maddəsinə uyğun olaraq 1994-2000-ci illəri əhatə edən Xakasiya Respublikasındakı Xalqların Dillərinin Qorunması və İnkişafına Dair Dövlət Proqramı 1994-cü ildə qəbul edilmişdir. Bu proqramın məqsədi təhsil, elm, kütləvi informasiya vasitələrində və digər sahələrdə xakas türkcəsindən istifadə ilə bağlı məsələləri həll etməkdən ibarət idi. Proqramda “əvvəlcə yerli əhalinin sıx yaşadığı bölgələrdəki bəzi məktəblərin ilk siniflərində (ibtidai təhsildə) tədris dilinin xakascaya çevrilməsi, xakas türkcəsinin bölgə tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı dərslərin tədrisinə istiqamətlənmiş proqram və metodoloji fəaliyyətlərin hazırlanması, xakas türkcəsinin kütlənin ünsiyyət vasitəsi və müxtəlif təşkilatlarda istifadəsinin yayılması kimi hədəflər təvsiyə edilmişdir.”

2001-2005-ci illəri əhatə edən proqramın davamı olaraq 28 noyabr 2006-cı ildə Xakasiya Respublikasındakı “Xalqların Dillərinin İnkişafına Dair 2007-ci il Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Xakas türkcəsinin mühafizə edilməsi və inkişafı üçün dövlət proqramları yanında bəzi könüllü qrupların da fəaliyyətləri var. Xakasiya Respublikasında 2004-cü ildə başladılan və dilin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi xakas türkcəsinin istifadəsinin artırılmasını nəzərdə tutan İne til hərəkəti, xakas dil və mədəniyyətinin yaşadılmasına dəstək verən Altınay qadın dərnəyi kimi könüllü qrupları yerinə yetirdikləri fəaliyyətləri ilə xakas türkcəsinin qorunması və inkişaf etdirilməsinə dəstək vermişdir.

Rusiya Federasiyasının dillə bağlı qanunları, Federasiyaya içərisində yer alan respublikalardakı yerli xalqların dillərinin inkişafı üçün nəzəriyyədə bərabər hüquqlar təklif etsə də bütün bu qanunların tətbiqi prosesi, dillə bağlı hüquqlardan istifadə hər respublikanın realda fərqli şərtlərə sahib olduğunu və qanunların işləyişinin yerli xalqların regionun əhali qrupunda, dövlətin idarəçiliyindəki ağırlığına bağlı olduğunu ortaya qoymuşdur. Ümumi əhalinin ancaq 11%-ni təşkil edən xakasların təşkil etdiyi Xakas Respublikasında da dil qanunları və 1994-cü ildən bu günə qədər irəli sürülmüş olan dövlət proqramları fərqli ölçülərdə təsirli olmuşdur.

Xakasiya Respublikasında olduğu kimi rus dilinin beynəlxalq ünsiyyət dili olmaqdan çıxıb ailədaxili ünsiyyət dilinə çevrilmiş bir respublikada demoqrafik məlumatlar da nəzərə alındıqda xakas türkcəsinin varlığını kağız üzərində qalmaması üçün daha ciddi tədbirlərə ehtiyac var.

3. Başqırd Türkcəsi

Başqırd türkcəsinin tədqiqat tarixi o qədər də qədim deyil. Başqırd türkcəsinin öyrənilməsinə XIX əsrdə başlanmışdır. Ancaq onu da qeyd edək ki, başqırd adına qədim mənbələrdə rast gəlirik. Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində, türk dillərinin tayfa birliklərinin adı içərisində “başqırt” sözünə rast gəlirik.

Görkəmli tatar dilçisi Mirfatih Zəkiyev isə bu sözü “başka” (meşə) – beşə - məşkə - bəşkə sözü ilə əlaqələndirmiş, “meşə qəbilələri”(Zəkiyev, 1977: 180) mənası verdiyini qeyd edir.

“Başqırd dilinin də qədim abidələri – Başqırdıstanda tapılan abidələr XIII əsrə aid edilir. Bunlar bir tərəfdən ümumtürk abidələri, ikinci tərəfdən isə qıpçaq-bulqar-başqırd abidələri kimi səciyyələnə bilər” (Qarıpov, 1972: 39).

Başqırd türkcəsi qıpçaq qrupunun, qıpçaq-bulqar yarımqrupuna adi edilir. Qıpçaq qrupu problemi türkologiyada problem kimi bu gün də qalmaqdadır. Qıpçaq dilləri ailəsi və qıpçaq qrupu yarımda başqa bir geniş araşdırmanın mövzudur. Biz bu yarımfəsildə başqırd dilinin tarixən və günümüzdəki dil statusundan, bununla bağlı qəbul edilmiş dil qanunlarından bəhs etməyə çalışacağıq.

Başqırdıstanda Respublikasında (BR) ilk dil qanununun təməlləri XX əsrin 20-30-cu atılmışdır. Həmin dövrdə Başqırdistanın muxtariyyəti ilə bağlı ilk sənədlərdə respublikada yaşayan xalqın dili yəni milli dil olan başqırd türkcəsinin statusu müəyyənləşdirilmiş və başqırdca, rus dili birlikdə dövlət dili olaraq elan edilmişdir. Bu dövrdə dillərin sosial sahələrdəki istifadə prosesini tənzimləyən, bu çərçivədə başqırdcanın istifadə sahələrini və mərhələsini müəyyən edən bir çox qanun və digər hüquqi-rəsmi qanunvericilik də qəbul edilmişdir. Başqırdcanın sosial sahədə istifadə mərhələlərinə xüsusi bir komissiya nəzarət etmişdi. Görülən tədbirlərin təsirini artırmaq üçün təşviq sistemi tətbiq olunmuş, dil qanunlarını pozanlara qarşı müəyyən cəzalar tətbiq olunmuşdu. Başqırd türkcəsinin dövlət müəssisələrində istifadəsini təmin etmək və yazı dili olaraq standartlarını formalaşdırma fəaliyyətləri də həyata keçirilmişdi.

XIX əsrin 50-80-ci illərində mövzu ilə bağlı proseslərin dayandığını görürük. Bu illərdə XIX əsrin 20-30-cu illərində qəbul edilmiş olan qərarlar artıq qüvvəyə minmiş, yeni qanunlar hazırlanmışdır. Bunu qismət bərabərlik, könüllülük prinsiplərinin elan edilməsi ilə izah etmək mümkündür. Digər respublikalarda dillərin statusunu müəyyənləşdirən sənədlərin olmamasına baxmayaraq muxtariyyət xalqlarının dilləri respublikaların simvoluna çevrilmişdir.

Başqırd dilinin statusu ilə bağlı ciddi araşdırmalar aparan Feyruza Qarıpova qeyd edir: “Başqırd Muxtar Respublikasının Konstitusiyası maddələri bununla bağlı bir nümunə (örnek) təşkil edir. Məsələn üçün 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyanın 98-ci maddəsinə görə “Başqırd MSSR qanunları, Başqırd MSSR Ali Sovetinin qərarları və digər sənədləri başqırdca və rus dilində nəşr olunmuşdur”, konstitusiyanın 157-ci maddəsinə görə isə “Respublikanın dövlət gerbi və dövlət bayrağı kimi simvolları yazılar rus və başqırd dillərində olmalı idi” (Qarıpova, 2016: 3).

Başqırdistan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasında məhkəmə dili haqqında da maddələr var idi. Buna görə, məhkəmədə rus və başqırd dilləri ilə birlikdə respublikada yaşayan başqa xalqların dillərin də istifadəsinə icazə verilirdi. Bu dövrdə Başqırd Respublikası xalqlarının dilləri təhsil, mədəniyyət, mətbuat, təbliğat məqsədli olaraq istifadə olunurdu.

Bu tip sənədlərdən biri, beş ildən bir yenilənən “Başqırdistan Respublikası Xalqlarının dillərini qoruma, öyrənmə və inkişaf etdirməyə dair Dövlət Proqramı”dır. Bu proqramda BR dövlət dillərinin və BR-da yaşayan başqa xalqların dillərinin dövlət idarəsi, təhsil, mətbuat, yayım, kitabxana və s. ünsiyyət sahələrində funksiyasının həyata keçirilməsini təmin edən

fəaliyyətlər, dillər hüquqi və elmi cəhətdən dəstəkləməyə istiqamətləndirən tədbirlər tövsiyə edilmişdir.

2012-2016-cı illəri əhatə edən proqramda “vəzifəsinə görə dövlət dillərini bilmək məcburiyyətində olan dövlət və bələdiyyə məmurları üçün başqırd və rus dillərində kurslar açmaq”, 2013-2017-ci illəri əhatə edən “davamlı milli təhsil sistemini (milli dildə fəaliyyət göstərəcək bağçalar-milli məktəblər), formalaşdırmaq, təhsil, mədəniyyət və mətbuat üçün ana dilini və başqırdca bilən ali və orta məktəb kadrları yetişdirmə” və s. məsələlər geniş şəkildə proqramda əksini tapmışdır.

Yekunda onu deyə bilərik ki, Başqırdıstan Respublikasında dövlət dillərinin və Respublikada yaşayan digər xalqların dillərinin sosial sahələrdə istifadəsi ilə bağlı hüquqi tənzimləmələrin, qanunlar vasitəsi ilə həyata keçirildiyini qeyd edə bilərik. Qanunlar başqırd və rus dillərindən başqa dilləri istifadə etməyə icazə verməsinə baxmayaraq, rəsmi sahələrdə əvvəl olduğu kimi mübahisəsiz şəkildə rus dili daha üstündür. Bu, həm rus dilindən istifadə ənənələrinin qorunmasından, həm də lazımlı dilləri yetəri qədər bilən mütəxəssislərin olmamasından və ana dildə danışanlarının çoxunun ana dillərinə qarşı laqeyd münasibətləri ilə əlaqədardır.

4. Çuvaş Türkcəsi

Çuvaş dili türk dilləri içərisində özünün fonetik və leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən ən qədim dillərdən biridir. Çuvaş dilinin qədim bulqar və xəzər tayfaları birlikləri əsasında formalaşdığını (VI-X) qəbul olunur.

Türkologiya mübahisəli məsələlərdən biri də, çuvaş dilinin türk dillərinin hansı qrupa aid olması məsələsidir. Hətta uzun müddət çuvaş dili türk dilləri qrupuna daxil edilməmişdir. Görkəmli türkoloq alim Fərhad Zeynalov çuvaş etnonimi haqqında vahid fikrin olmadığını qeyd edərək: “bunun hər şeydən əvvəl çuvaşların mənşəyi, hansı tayfa birliyinə daxil olmasının, qəti həll edilməməsi”(Zeynalov, 1981: 326) bağlı olduğunu bildirmişdi.

R. Fedotov çuvaş sözünün bir etnonim olaraq “ilk dəfə 1502-ci ildə rusedilli mənbələrdə (letopis) qeyd olunduğunu” (Fedotov, 1996: 12) yazır. Bu etnonim avropalı araşdırmaçılara “Herbersteinin 1517-1526-cı illərdəki Rusiya səfərlərindən sonra yazdığı 1549-cu ildə Vyanada nəşr olunan “Rerum Moscoviticarum Commentarii” adlı əsərindən sonra bilinib” (Fedotov, 1996: 12).

Macar türkoloqu J.Nemet “çuvaş sözünü qırğız qəbilə adı olan sakit, təvözkər mənalı çuvas-çavaş sözü ilə əlaqədar”(Nemet, 1976: 14) olduğunu izah edir.

XVI əsrdən etibarən rus hakimiyyəti altında olan İdil-Ural bölgəsində yaşayan türk topluluğu olan çuvaşlar da həm Çar Rusiyasında, həm də Sovet rejimi dövründə rusların və rus dilinin təsiri altında qalmışdır. Bir tərəfdən çarlıq dövründəki misyonerlik fəaliyyətləri, digər tərəfdən Sovet rejiminin yeni bir kimlik inşası prosesində cəmiyyətin yenidən formalaşması cəhdləri çuvaş türkcəsinə də öz mənfi təsirini göstərmişdi.

“1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra 24 iyun 1920-ci il tarixində Çuvaş Muxtar Dövləti qurulmuşdur. Bundan beş il sonra da bu muxtar dövlət Çuvaş Muxtar Sovet Respublikası adını almışdır” (Pappas, 1994: 163).

1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin süqutundan sonra əvvəlki Çuvaşistan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (ÇMSSR), “24 yanvar 1990-cı ildə Çuvaşistan Respublikası müstəqilliyini elan etmiş və respublikanın adı Çuvaş Sosialist Respublikası” (Aderyev, 1973: 270) olaraq dəyişdirilmişdir.

Türk xalqları içərisində kiril əlifbasını ilk dəfə istifadə edən çuvaşlar olub. 1769-cu ildə Sankt-Peterburqda nəşr ilk qrammatika dərsliyindən bu günə çuvaş türkcəsi kiril əlifbası ilə yazılır. Çuvaş türkcəsinin yazılışı üçün ilk dəfə standart əlifba İvan Yokovlev tərəfindən 1871-ci

il tarixində hazırlanmışdır. Bu əlifbada ümumilikdə “47 hərf və işarə var idi. İ.Yakovlev tərəfindən hazırlanan bu əlifba ilk olaraq 1872-ci ildə daha sonra da 1873-cü ildə dəyişdirilmişdi. Son versiyasında edilən qısaltmalarla əlifba 8 sait, 17 samit olmaqla ümumilikdə 25 hərfdən ibar olmuşdu” (Aderyev, 1973: 270). Bu tarixdən sonra müxtəlif illərdə əlavə və qısaltmalar edilərək əlifba üzərində bir neçə dəfə dəyişikliklə edilmişdir.

Araşdırmamızın bu yarım fəslində çuvaş türkcəsinin bu gün Rusiyada etnolingvistik varlığından və RF-nin yürütdüyü dil siyasətinin onlara olan təsirindən danışmağa çalışacağıq.

Həmçinin bu yarım fəsildə əsaslı 1977-ci ildə H.Giles, R.Bourhs və D.Toylor tərəfindən qoyulan etnolingvistik dillərin varlığının davam etdirməsi baxımından çuvaş türkcəsinin günümüzdəki vəziyyətini müəyyən edilməyə çalışacağıq.

Bu gün Mərkəzi İdil regionunda təxminən bir milyon yarım əhali ilə türk dilinin oqur qolunun tək danışanı mövqeyində olan çuvaşlar, Çuvaş Muxariyyat Respublikası mərkəz olmaqla Tatarıstan, Başqırdıstan, Samara, Orenburq, Saratov, Penza və Ulyanovsk bölgələrində dağınıq olaraq yaşayırlar. RF tərəfindən aparılan 2002-ci il əhali sayımına görə çuvaşların RF içərisindəki ümumi sayı 1,637 min nəfər təşkil edir. Bu əhalinin təxminən 890 min nəfəri yəni 54%-i Çuvaşistan torpaqlarında yaşadığı halda digərləri (46%) RF içərisindəki digər regionlarında yaşayır. Bu siyahıya alınmaya görə 1.382 nəfər yəni 84%-i çuvaş türkcəsinin bildiyini bildirmişdi. Yenə eyni əhali siyahıya alınma statistikasına görə isə təxminən 250 minə yaxın çuvaşın, təxminən 16%-nin çuvaş türkcəsinin bilmədikləri məlum olmuşdur.

İ.Yakovlevin XIX əsrin son illərində çuvaşların assimilyasiya ən vacib üç şərtindən biri olaraq göstərdiyi çuvaşlara rus dilinin öyrədilməsi, İ.Yakovlev tərəfindən Simbirskdə qurulan Çuvaş Müəllimlər İnstitutunda Kazan missiyoner məktəbini Rusiyada qeyri-rusların tədrisində sistem qurucu olaraq təmsil edən misyoner-pedoqoq və türkoloq N. İlminkinin dəstəyi ilə tətbiq olunmuşdur. Ancaq yenə də Simbirskdə qurulan Çuvaş Müəllimlər İnstitutunda təhsil alaraq məzun olan bir çox tələbə çuvaşların sosial və mədəni həyatında əhəmiyyətli yerlərə və bu institutdan məzun olanların bir çoxu da yazıçı və şair olaraq çuvaş ədəbi həyatında yerini almışdır.

1917-ci il Oktyabr İnkılabı ilə gələn müstəqilliklə Sovet xalqlarının həyatın hər sahəsində öz dillərini istifadə etmələri və bu dilləri inkişaf etdirəcəyi yönündəki gözləntiləri boş çıxandan sonra sovet və sovet sonrası dövrdə rus dilinin təhsil və dövlət dili olaraq bütün Rusiya Federasiyası xalqlarının həyatına köklü olaraq yerləşdiyini görürük. Bununla bağlı olaraq çuvaş dilində danışanların çuvaş türkcəsinin ünsiyyət dili olaraq istifadə dərəcəsinin də get-gedə aşağı düşdüyünü görürük.

Türk dilləri içərisində qədim xüsusiyyətlərə sahib olması ilə önəmli bir yeri olan çuvaş türkcəsi “1769-cu ildə nəşr olunan ilk qrammatikasından etibarən araşdırılan, tədqiq edilən, Altay dilləri ailəsi ilə bağlı araşdırmalarda türk dilinin altay dili ailəsinə mənsubiyyətinə ən güclü dəlilləri təqdim edən modern bir türk dilidir” (Arıkan, 2011: 75).

Bu gün Çuvaşistanda kəndləri və paytaxt Şupaşkardan başqa bəzi şəhərləri nəzərə almasaq çuvaş türkcəsinin hələ də təsirli olan bir ünsiyyət dili olaraq istifadə edildiyini görmək mümkündür. Ancaq paytaxtda və əhalinin sıx yaşadığı Muqaş, Kanaş, Yedirne, Alatır kimi mərkəzlərdə çuvaş türkcəsinin ünsiyyət dili funksiyasını itirdiyini və yalnız simvolik bir funksiyası olduğunu görürük. Hazırda demək olar ki, əhalinin hamısı rus və çuvaş dillərindən rus dilini həyatın bütün sahəsində istifadə etməyə üstünlük verirlər, rus dilini seçənlərin sayı da əhalinin sıxlığı çox olan şəhərlərə getdikcə hardasa 100%-ə çatır. Son dövrlərdə beynəlxalq konfranslarda rastlaşdığımız çuvaşlarla etdiyimiz söhbətlərdə onların böyük əksəriyyəti çuvaş türkcəsinin ünsiyyət dili olaraq funksiyasını itirdiyini hazırda Çuvaşistanda yetişən gəncliyin də “çuvaş dilində bir neçə sözdən başqa” heçnə bilmədikləri söyləyirlər.

Alos Fontun araşdırmalarına görə, 25-30 yaşlarındakı gənclərlə şəhərdə aparılan sorğular zamanı “çuvaş türkcəsinin bilməmək sizi narahat edirmi?” sualına verilən cavab “heç

vaxt narahat etmir” olmuşdur. Həmçinin “çuvaş dilinə ümumi götürdükdə ehtiyac var mı?” sualına verilən “heç də lazım deyil” cavabı “çox lazımlıdır” cavabından olduqca fərqlənir. Yenə eyni sorğularda “çuvaş türkcəsini öyrənmək istəyirsinizmi?” sualına verilən “xeyr” cavabları olduqca çoxluq təşkil etsə də, eyni suala verilən “bəli” cavabları da tək-tük olmuşdur. Həmçinin A.Font apardığı araşdırmalarında insanların bu dilin yox olmasından dolayı sıxıntı yaşadığını, ancaq dilin bitdiyinə, yox olmasına inanmadıqlarını qeyd edir. Dolayısıyla bu qorxulu hal qarşısında çuvaşlar öz övladlarının ana dillərini öyrənmələri üçün də hansısa narahatlıq keçirib, hansısa tədbirlər də görmürlər (Alos, 2009).

Çuvaş Konstitusiyasının 8-ci maddəsinə görə “Çuvaş Respublikasının dili çuvaş və rus dilləridir.” Konstitusiyanın 17-ci maddəsinin 2-ci abzasında isə “Çuvaşistan Respublikasında yaşayan şəxslərin dil, din, irq və rəng ayrı-seçkiliyi qoyulmadan bərabər olması” vurğulanır. Yenə Konstitusiyanın 92-ci maddəsinin 1-ci bəndində isə hüquqi işlərdə istifadə ediləcək olan dilin mövqeyi izah edilmişdir. Buna görə, “məhkəmələrdə rəsmi işlərdə və hüquqi sənədləşmə işləri rus dilində və ya çuvaş dilində olmalıdır. Ancaq Çuvaşistan Respublikasının təhkim (ali məhkəmədə, dövlət məclisində və s.) məhkəmələrində isə ünsiyyət dili rus dilidir” (“Konstitusiyaya Çuvaşskoy Respublikı”, 2000).

Konstitusiyanın müxtəlif maddələri ilə dövlət dili və rəsmi dil olaraq ifadə edilən çuvaş türkcəsinin tətbiq edilməsində bu xüsusiyyətləri ilə istifadə edilməyi açıq şəkildə məlumdur. Rəsmi işləri rus dili olmadan sadəcə çuvaş türkcəsi ilə həll etməyə çalışmaq demək olar ki, imkansız kimidir. Çox dövlət məmuru çuvaş türkcəsini başa düşdükləri halda, sadəcə rus dilində cavab verir və qarşısındakının da rus dilində danışmalı olduğuna işarə edir. Bu da insanların zehinlərində rus dilinin nə qədər də əhəmiyyətli bir dil olması istiqamətində bir qənaətə gəlmənin asanlaşdırır.

A.Font “Çuvaşistan Konstitusiyasında yerinə yetiriləcək dəyişikliklərlə 2003-cü ildən, 2012-ci ilə qədər çuvaş türkcəsinin vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması planlarının müsbət tərəfdən nəticələr verəcəyini də düşünürük. Ancaq yenə də ikidillilik məsələsində şəxslərin ikidillilik halları təşkilati ikidillilikdəki üstün dilə məğlub olur” (Alos, 2009).

Ən son 28 aprel 2011-ci il tarixində YUNESKO tərəfindən nəşr olunan Təhlükədəki Türk Dilləri sıralamasında “müdafiəsiz” dillər arasında qəbul edilən çuvaş türkcəsinin vəziyyəti sürətlə qloballaşan dünyada rus dilindən başqa fərqli xarici dilləri öyrənmənin zəruriliyi ilə paralel olaraq daha da pisləşəcəkdir. Hazırda belə “uğurlu dil məktəbi” adında xüsusi bir xarici dil öyrətmə mərkəzində ingilis, ispan, alman, fransız və türkiyə türkcəsindən başqa çuvaş türkcəsi siniflərinin də açılmağa başlanması sərhədsiz vəziyyətin elə də ürəkaçan olmamasını göstərməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Gənc nəslin çuvaş dilini bilməməsini düşünən orta yaş və üzəri olanlar çuvaş türkcəsində danışanları da artıq daha rahat şəkildə başa düşülən rus dilində danışmağı seçməkdə, beləliklə cəmiyyətdə rus dilindən istifadəni öz-özünə artmaqda və çuvaş türkcəsi gün keçdikcə ünsiyyət funksiyasını itirməkdədir.

5. Yakut Türkcəsi

Yakut dili türk sistemli dillər içərisində özünəxas spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən bir dildir. Yakut dilinin formalaşmasında bir yox, bir neçə türk dilləri ailəsi iştirak etmiş, onlardan biri, heç şübhəsiz, oğuz dilləridir (Orxon abidələrinin dilinə yaxın bir dil).

“Yakut sözünün mənşəyi haqqında bir fikir yoxdur. Bir qrup tədqiqatçılar bu sözü evenk mənşəli yako sözü ilə bağlayır. Yakut dili özünəxas, digər türk dillərindən fərqlənən fonetik quruluşa malikdir” (Baraşkov, 1958: 44).

Daşdıqları qəbilə adına baxaraq “saxaların, tarixi saklarla əlaqəsi olduğu irəli sürülmüş sonra da saxaların cənubundan şimala köç etdiklərini qeyd etmək üçün bu gün Minusinsk bölgəsində yaşayan saqay türkləri, saxaların əcdadları olaraq göstərilmişdir.” Bu fikirlər “N.Poppe və Ə.Cəfəroğlu tərəfindən qəbul edilməmiş, tədricən Ə.İnan da bu fikirdən imtina

etmişdir” (Akiner, 1983: 391). Ə.İnan və B.Hayit saxaların ana türk kütləsindən tarixdən əvvəlki vaxtlarda ayrıldığını və “Çin mənbələrində Quliqan olaraq qeyd olunan qövmin tunquzlarla qarışmasından meydana gəldikləri görülmüşdür” (Baymirza, 1987: 42). Orxon abidələrində “Üç Kurqan” olaraq keçən “Quliqanların Baykal gölünün ətrafında, Səlenqə çayının aşağı hissəsində Anqara və Lena çaylarının yuxarı bölgələrində yaşadıkları müəyyən edilmişdir” (Tekin, 1988: 8). B.Ögel antropoloqlara əsaslanaraq bu “kurqanların saxaların ataları olmadığını, sadəcə altay və sayan dağlarından Yakutistana qədər türkcə danışan qəbilələr arasında münasibət quran ortadaki bir türk qövmi olduğunu qeyd etmişdir.” İbrahim Qəfəsoğlunun “eramızdan əvvəl 700-cü illərdə Minusinsk ovalığında Androva mədəniyyətindən fərqli olaraq bir “Karasuk” mədəniyyətinin ortaya çıxdığını və Cənubi Sibir, Baykal bölgəsini, Monqolustanı və Yeddi-su hövzəsini təsirinə alan bu mədəniyyətin Çin ilə Rusiya arasında mövzusu təmin edən qövmələr kütləsinə aid olduğunu hətta, bu coğrafi fərqliliyin dillərin doğmasına səbəb olması qeyd olunması”(Ögel, 1984: 202) dil tarixi baxımından da diqqətçəkən bir məqamdır.

Antropoloqlar da “saxaları monqollardan ayıraraq Mərkəzi Asiya və Sibir qırğız-qazax qrupuna daxil etmişlər” (Menges, 1955: 109). Saxaların etnik mənşəyində beş dövr olması irəli sürülmüşdür. Bu dövrlər: əski türk dövrü, Kurikan dövrü, monqol dövrü, əski saxa dövrü və saxa dövrüdür. Bu gün saxalar haqqındakı ən düzgün məlumat onların yurdları mövzusunda. Buna görə, “Baykal gölü və ətrafı, İrkutsk ovalığı və Yenisey boyları bunların yurdları olmuşdur” (Radlof, 1908: 77).

27 aprel 1922-ci ildə Yakut Mutxar Sovet Sosialist Respublikası (YMSSR) quruldu. 21 yanvar 1923-cü ildə isə hökuməti təşkil etdirildi. Sovet İttifaqının süqutundan sonra 27 sentyabr 1990-cı il tarixində “Yakut-Saxa Sovet Sosialist Respublikası Dövlət Müstəqilliyi Deklarasiyası” elan edilmiş, 20 dekabr 1991-ci ildə birbaşa prezident seçkiləri keçirilmişdir. Respublikanın adı əvvəlcə “Yakut-Saxa Sovet Sosialist Respublikası”, sonra “27 dekabr 1991-ci ildə “Saxa Respublikası” oldu və “Yakutiya” sözü də mötərizə içərisində verilməyə başlandı. Mövcud sistem bir rəhbərlik sistemidir, iki yüz nəfərdən ibarət olan İl Tümen adlı bir parlament vardır” (Kirişçioğlu, 2016: 122).

16 oktyabr 1992-ci il tarixində qəbul edilən və 4 oktyabr 2002-ci ildə dəyişikliklər edilən “Saxa Respublikasındakı Dillər Haqqında Qanununun” 4-cü maddəsinə görə, “Saxa Respublikasına adını verən yerli xalqın dili olan saxa türkcəsi Saxa Respublikasının dövlət dilidir. Bu maddə ilə Saxa Respublikası saxa türkcəsini dövlətin mühafizəsi altına almaqda, sosial və mədəni funksiyalarının inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi fəaliyyət planlarının hazırlanması qeyd olunurdu” (“Zakon Respubliki Saxa”, 1992).

Bu qanunun 5-ci maddəsində isə “rus dilinin Saxa Respublikasının dövlət dili olması və beynəlxalq ünsiyyət dili olaraq istifadə edilməsi” qeyd olunmuşdur.

Eyni Qanunun 6-cı maddəsinə görə isə “Evenki, Even, Yukagir, Dolqan və Çukça dilləri qeyd olunan xalqların yaşadığı bölgələrdə yerli rəsmi dil olaraq qəbul edilmişdir və dövlət dili səviyyəsində istifadə olunur” yazılmışdır. Qanunun 9-cu maddəsinə görə də Saxa Respublikası, rus dili-milli dil, milli dil-rus dili şəklində ikidillilik və çoxdilliliyin inkişafını dövlətin mühafizəsinə altına almışdır. “Dövlət Orqanlarının, Qurum və Təşkilatlarının Fəaliyyətlərində Dillərin İstifadəsi” başlığı altında olan 12-ci maddə “dövlət orqanlarının, qurum və təşkilatların fəaliyyətlərində, iclas və yığıncaqların dili Saxa və rus dilləridir” qeyd olunmuşdur. Yəni bu qanunun 13-cü maddəsinə görə Saxa Respublikası hakimiyyəti və dövlət orqanlarının qanun və digər qərarları Saxa və rus dillərində qəbul edilir və nəşr olunur. Yerli idarə və dövlət orqanlarının qərarları isə saxa, rus və yerli dillərdə qəbul edilir və nəşr olunur. Ancaq 14-cü maddəyə görə Saxa Respublikasının dövlət qurumları ilə Rusiya Federasiyası dövlət orqanları arasındakı rəsmi yazışmalar rus dilində həyata keçirilir.

Konstitutsiyanın digər maddələrində (16, 19, 24, 25, 27, 31, 32, 34, 35-ci maddələri) Saxa Respublikasında təlim-tədris, dövlət idarələrində, kargüzarlıqda, mətbuatda, rəsmi yazışmalarda dilin statusu və işlənməsi ilə bağlı məsələlər geniş şəkildə qeyd olunurdu.

“Azsayılı yerli şimal xalqlarının dillərinin statusları haqqında Qanun” Saxa Respublikasındakı azsayılı yerli şimal xalqlarının dillərinin inkişaf etdirilməsi və qorunması ilə bağlı hazırlanmışdır. Bu qanuna görə, azsayılı yerli şimal xalqlarının dilləri Rusiya Federasiyasının və Saxa Respublikasının milli sərvəti olaraq sayılmış və dövlətin mühafizəsi altında olması qeyd olunmuşdur. Bu xalqlara dolqan, çukça, evenki, even və yucaqari xalqlarının dilləri daxildir. Bu qanun, “Rusiya Federasiyası Konstitutsiyasında qeyd olunan ümumi prinsiplərə əsaslanmaqda və qeyd olunan xalqlara saylarına baxmadan ana dillərinin qorunması, hər növ inkişafı, ünsiyyət dilini, uşaqların təhsil və tədris dilini seçmək və istifadə etmək hüququnu qoruyur.”

Qeyd olunan qanunun şimaldakı azsayılı yerli xalqların dillərinin qorunması, öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsinə dair proqramlarla bağlı 5-ci maddəsində “Saxa Respublikası hökumətinin bu növ proqramları inkişaf etdirmək və bu bu növ proqramların həyata keçirilməsinə dair tədbirlər görmək məsuliyyəti qeyd olunmuşdur.”

Konstitutsiyanın 46-cı maddəsində Saxa Respublikasının dövlət dilləri saxa və rus dili olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Yakutiya da yaşayan azsayılı şimal xalqlarının dilləri isə daha sıx olaraq yaşadıqları bölgələrdə rəsmi dil olaraq qəbul edilmişdir. Dil ilə bağlı olaraq 71-ci maddədə də “Saxa Respublikası prezidentinin Dövlət Məclisi hüzurunda andiçmə mərasimində Saxa Respublikasının iki dövlət dilində də andiçmə mərasimi qeyd olunmuşdur” (“Konstitutsiya Osnovnoy Zakon Respubliki Saha”, 2020).

Qanunun birinci forması ilə son forması arasında böyük fərqlər var. 1994-cü ildə saxa türklərinin ləyaqətini (hörmətini) artırmaq üçün daha çox tədbirin görülməsi diqqət çəkir. Nümunə olaraq Konstitutsiyanın 55-ci maddəsində Dövlət Məclisi (İl Tümen) başçısının kimlər arasından seçiləcəyi qeyd olunarkən şərtlərdən biri də hər iki dövlət dilini də yaxşı şəkildə bilməsidir. Yenə 66-cı maddəsində də Saxa Respublikası dövlət başçısının kimlər arasında seçiləcəyi qeyd olunmuş və hər iki dövlət dilini də yaxşı şəkildə bilmək şərti qoyulmuşdur.

Yekun olaraq baxdıqda Sibirdə varlığını davam etdirən və yaşadıqları respublikalarda adlarını verən saxa, tuva, xakas və altay xalqlarının konstitutsiyaları və dil qanunlarının ən son formaları ilə Rusiya Federasiyası Konstitutsiyası və “Rusiya Federasiyası Xalqlarının Dilləri Haqqında Qanunun” çərçivəsindən kənara çıxmadıqları görülür. Hamısında da rus dili ilə birlikdə milli dillər (titulər dil) dövlət dili olaraq qəbul edilmiş, həmçinin rus dilinə də beynəlxalq münasibətlər dili statusu da verilmişdir.

6. Noqay Türkcəsi

Noqay türkcəsi ünsiyyət dili və qismən də yazı dili olaraq Rusiya Federasiyasının Stavropol, Astarxan və Krasnodar bölgələrində və Dağıstan Mutxar Respublikasında danışılır.

2010-ci il siyahıyalınmasına görə Rusiya Federasiyası içərisində 103 min noqay türkü yaşayır. “Qaraçay-çerkəz Respublikası və Dağıstandakı Noqayski rayonu (noqay bölgəsi) başda olmaqla, Stavropol, Çeçen-İnquş Muxtar Respublikası, Astarxan, Rumiyanın Dobruca bölgəsi, Türkiyədə Ankaranın Şərəfliqoçhisar rayonu tabeliyində olan kəndlər, Konya kulunun və Əskişəhərin bəzi kəndləri başqa olmaqla şərqdən qərbə bir çox rayonda, həm kəndlərdə, həm də şəhər mərkəzlərində yaşayırla” (Akbaba, 2015: 392). Bu gün “bütöv Rusiya Federasiyasındakı noqayların təxminən 87.000-i ana dilindəmn istifadə edir” (Birsəl, 2013: 276).

Türk dillərinin qıpçaq qrupuna (şimal-qərdb türkcəsi) aid olan noqay türkcəsi indiyə qədər, bəlkə də dilçilik baxımından ən az tədqiq edilmiş, araşdırılmış dillərdən biridir. Noqay türkcəsi bu qrup içərisində “qazaxca, qaraqalpaqca, qırğızca və qıpçaq özbəkəsi ilə birlikdə cənub alt qrubunu (aral-xəzər) formalaşdırır” (Johanson, 1998: 81).

Noqayların bölünmüş xalq olaraq yaşamasının mənfi nəticələrindən birini də dil siyasəti üzərində görə bilərik. Noqay türkcəsi, noqay etnik kimliyin əsas birləşmələrindən biridir. Noqay yazısı XX əsrin əvvəllərindən etibarən əvvəlcə ərəb əlifbasına, 1928-ci ildə latın əlifbasına əsaslanaraq inkişaf etdirilmişdir. 1938-ci ildə noqaylar da kiril əlifbasına keçirilmiş, 1930-cu illərdə N.Baskakov tərəfindən “noqay türkcəsinin dialekt sistemi işlənilib hazırlanmışdır” (Baskakov, 1940: 14).

Noqayların yaşadıkları bölgələrdə noqay türkcəsinin danışılma dərəcəsinə baxanda Dağıstanın noqay rayonunda və qaraçay-çerkəzdə yaşayanların ana dillərini sərbəst şəkildə istifadə etməkləri görülür. Noqay türkcəsində kitab, tərcüməsi, qəzet və jurnalların çapına (nəşri) məhdud sayda icazə verilir. “Dağıstanda dövlətin dəstəyi ilə noqay türkcəsi ilə “Şol Tayısı” (Шоль тавысы - Bozkırım Sesi), 1991-ci ildən etibarən həftədə bir dəfə nəşr olunur.” Bundan başqa Qaraçay-Çerkəzdə həmçinin həftədə bir dəfə 3000 tirajla “Noqay davası” (Ногай давысы – Noqayın səsi) adlı qəzet nəşr olunur. Həmçinin noqay türkcəsində Dağıstandan kənarında Astarxanda və Qaraçay-Çerkəzdə radio və televiziya proqramları yayılır, Laşın (Лашын- Лаşın) uşaq jurnalı nəşr olunur. Bir çox ibtidai və orta məktəblərdə, pedoqoji institutlarda, Qaraçay-Çerkəz Pedoqoji Universitetində noqay türkcəsi tədris olunur. Bundan başqa, “noqay türkcəsi Qaraçay-Çerkəz Bəşəri Araşdırmalar İnstitutunda Noqay Fakültəsində və Qaraçay Dövlət Universitetində tədris olunur. Ədəbi noqay dilinin öyrənilməsinin təşviq edilməsindəki tək xüsus regiondakı məktəblərdə noqay türkcəsi müəllimliyi etmək, məhdud sayda bəzi sosial xidmətlərdə çalışırlar (mətbuat, qəzet, mədəni sahələr və s.). Bundan başqa noqay türkcəsinin təşviq edəcək şərait və xüsusiyyətlərinin olması olduqca çətindir. Dövlət və cəmiyyət dəstək olmadan noqay türkcəsinin mühafizəsi və inkişaf etdirilməsi əlbəttə çətindir” (Asker, 2016: 397).

Noqay türkcəsi ilə bağlı ilk sistemli araşdırmalar N.Baskakova aiddir. N.Baskakov noqayca qrammatikası (Грамматика Ногайского Языка, 1973) və dialektləri (Ногайский Язык и его Дialeкт-Грамматика-Тексты и Словарь 1940) ilə bağlı həmçinin günümüzdə belə əhəmiyyətini qoruyan noqayca-rusca lüğət hazırlamışdır (Ногайско-Русский Словарь, 1963). Noqay türkcəsi ilə bağlı araşdırmalar aparan alimlərdən biri də Ninel Hacıyevadır. Noqay qrammatikası ilə bağlı araşdırması 1959-cu ildə (Ногайский Язык, 1966) nəşr olunmuşdur. Noqayca ağ-noqay və qara-noqay dialektlərini araşdıran isə S.Kalmikovun da ciddi araşdırmaları (О фонетической системе акнодайского диалекта ногайского языка, 1959, Особенности караногайского диалекта ногайского языка 1968) var. Son illərdə noqayca ilə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçılardan olan L.Arslanovdur. L.Arslanovun araşdırmaları daha çox aləbuqat tatarcası (Алабугатский татар (ногайчев) язык, 1997), Astarxan noqaycası (Астраханский ногайчев-карагашей язык, 1997), yurd tatarcası (Йуртовский татар (астраханский ногайчев) язык, 1997) ilə bağlıdır. Bundan başqa Çerkəzdəki Tarix, dil və ədəbiyyat araşdırmaları institutu noqaylar və noqayca ilə bağlı araşdırmalar aparan ən ciddi araşdırma mərkəzlərindən biridir. Bu qurumun tədqiqatçıları tərəfindən hazırlanan rusca-noqayca lüğət (Русско-ногайский словарь) 1956-cı ildə, noqay türkcəsinin qrammatikası (Грамматика ногайского языка) isə 1973-cü ilə nəşr olunmuşdur.

Dil qarşılıqlılığını baxımdan baxdıqda noqayların, özlərinə yurd tutduqları bütün bu torpaqlar üzərində bir-birindən fərqli də olsa da hər zaman bir “çoxdillilik” faktı içərisində olmalıdır. Türkiyədə yaşayan noqaylar baxımdan, türkcə və noqayca, biri oğuz digəri qırçaq ana qrupuna daxil yaxın iki qohum türk dilinin istifadəsi deməkdir. Noqayların çoxdillilik baxımından Rusiyada içində olduqları vəziyyət isə daha fərqli və qarışıq bir görüntü ərz edirdi. “Şimali Qafqazda müxtəlif xalqlar arasında, müxtəlif muxtar respublikaların tərkibində dağınıq olaraq həyatlarını davam etdirən noqayların digər xalqlarla ünsiyyətlərini təmin edən “lingua franka” funksiyasındakı rus dilindən başqa çox yaxın qonşuları olan Qafqaz xalqlarının dilləri ilə də fərqli istiqamətlərdə təcrübələri var” (Arslanov, 1997: 187).

Buna qonşu “digər türk xalqları ilə olan əlaqələrini də əlavə etsək, vəziyyət bir az daha qarışıq bir hal alır. Bu mənada, digər qonşu Qafqaz xalqlarından başqa Dağıstanda qumuqlar,

Qaraçay-Çerkəz Respublikasında qaraçaylar və balkarlarla olan sosio-mədəni qarışıqları nəticəni ortaya çıxan çoxdilli qarışıqların keyfiyyəti, üzərində müstəqil araşdırmalar aparmağı tələb edir. Astarxanda yaşayan noqaylar baxımından da ən azından rus dilinə və yaxın qohum bir dil olan tatar türkcəsi ətrafında çoxdillilik vəziyyəti də əsas məsələlərdən biridir” (Karakoç, 2013: 285). Bir başqa qarışıqlıq sahəsi olaraq dobruca noqaycasından da danışmaq lazımdır. Noqaycanın bu variantı hind-avropa dil ailəsinin roman dilləri qrupunda yer alan rumun dili ilə qarışıqlıq içərisindədir.

7. Altay dili

RF-nin tərkibində Altay Muxtar Respublikasında yaşayan Altay türklərinin dilidir. Altaylar RF-da qərbdə Qazaxıstan, şərqdə Tuva və Xakasiya Respublikaları, cənubda Monqolustan ilə qonşudur. Altay Muxtar Respublikasının 2010-cı il siyahıya almalarına görə əhalisinin ümumi sayı 206 min nəfərdir. Əhalinin 56,6%-ni (114,802 min nəfər) ruslar, 34,5%-ni (69,963 min nəfər) altaylar, qalanlarını isə qazaxlarla başqa etnik qruplar təşkil edir.

Altay dili Altay Muxtar Respublikasında yaşayan oyrot, telengit və teleutlar, həmçinin Altay dilinin şimal dialektlərində danışan Tuba, kumandu və çalkanduların istifadə etdiyi yazı dilidir.

Altayların böyük bir hissəsi fərqli etnik mənşələrə və həyat tərzinə sahib qruplardan meydana gəlmişdir. Altay-qızı etnik qrupu altayların böyük bir hissəsini formalaşdırdığı üçün, onların adı Altay bölgəsindəki bütün qəbilələr üçün istifadə edilir.

İqtisadi həyat, mədəniyyət və həyat şərtləri, dil və antropoloji cəhətdən böyük fərqlilikləri olan altayların, şimal və cənub olmaq üzərə başlıca iki hissəyə ayrılır. Altaycanın dialektləri də bu təsnifata uyğun bir şəkildə bir-birindən ayrılır. Altaycanın şimal qrupunda tuba, kumandı və çalxan dilləri yer alarkən, ümumi altaycanın özünün də daxil olduğu cənub qrupunda teleut və telengit dilləri var. Altaycanın şimal və cənub dialektlərinin arasındakı dil baxımından fərqliliklər qarşılıqlı anlaşmaya mane olacaq qədər çoxdur.

F.Zeynalov altay dilini “genetik cəhətdən daha çox, qırğız dili ilə ümumi cəhətlərə malik” olduğunu qeyd edir (Zeynalov, 1981: 195).

Altay türkcəsinin ilk yazılı mətni missionerlər tərəfindən teleut dialektində yazılmışdır. 1922-ci ildə Altay yazılı dilində müəyyən islahatlar aparılmışdır. Bu yazılı dilin əsasında cənub qrupuna aid Altay Kişi dialekti (əsl Altay, telengit və teleutlar) dayanır.

Altay türkcəsi Türk dillərinin təsnifatında Radlov tərəfindən Şərq şivələrinə, Ramstedt tərəfindən Şimal qrupuna, Samoyloviç tərəfindən “Tav” qrupuna, Baskakov tərəfindən Türk dillərinin Şərqi Hun budağının Qırğız-qırpaq qrupuna daxil edilmişdir.

Altay türkcəsinin dörd dövrü var:

1. Qədim türkcə dövrü (VIII-XII əsrlər).
2. Monqol dövrü (XIII-XVII).
3. Rus koloniyası dövrü (XVIII-XX).
4. Oktyabr İnqilbından sonrakı dövr – Oyrot Muxtar vilayəti dövrü.

Altay dilinin dialektləri, onu da qeyd edək ki, bu dialekt və şivələr rəngarəng tayfa və qəbilə birliklərinin mürəkkəb birləşməsi nəticəsində əmələ gələrək, bir-birindən daha çox fərqlənir.

N.Baskakov altay dillərinin tədqiqindən danışaraq, qeyd edir: “XV əsrdən başlayaraq Sibirdə yaşayan xalqların müxtəlif baxımdan öyrənən görkəmli alimlər tərəfindən tədqiq olunmağa başlanır (əsasən, T.Stralenberq, İ.Fişer, F.Miller, P.Pallas, M.Kastern, V.Radlov, N.Katanov)” (Baskakov, 1958: 12).

Altay türkcəsinin yazılı dilinin təşəkkülü prosesində beş əlifbadan istifadə edilmişdir. İlk əlifba 1845-1922-ci illərdə işlədilən missioner əlifbasıdır. İkinci missioner əlifbası 1922-28-ci illərdə istifadə edilmişdir. 1928-38-cillərdə isə latın əlifbası, 1938-1944-cü illərdə isə rus əlifbası istifadə edilmişdir. 1944-cü ildən isə kiril əlifbası əsasında təkmilləşdirilmiş rus əlifbasından istifadə edilir.

1993-cü ildə qəbul edilən bir qərar ilə altay türkcəsi Altay Muxtar Respublikasının rus dili ilə birlikdə ikinci rəsmi dili olaraq qəbul edilmişdir. Altayca məktəblərdə, mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrində və ümumi ünsiyyətdə istifadə edilir. Bununla birlikdə altay adı altında yer alan etnik qrupların dilləri ölçüsündə olmasa da altayca da yox olma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır. Altayların bir hissəsinin öz ana dilində danışmaması altay türkcəsinin dövlət yazışmalarında, məhkəmə işlərində və digər bəzi sahələrdə geniş şəkildə istifadə edilməməsi, respublika daxilində altayların ruslarla müqayisədə azlıq təşkil etməsi, üstün olan rus dilinin təsirinin hər gün artırması altay türkcəsinin gələcəyini təhdid edən ünsürlər arasındadır.

8. Tuva Türkcəsi

Tuva türkcəsi Rusiya Federasiyasına bağlı muxtar Tuva Respublikasında Tuvalar tərəfindən danışılan sayan dilləri qrupundan çağdaş türk yazı dillərindən biridir. Tuva Respublikasındakı 250.000 yaxın tuva əhalisindən başqa, şimal-qərbi Monqolustanda 27.000 insan və Çindəki Şincan Uyğur Muxtar Respublikasına türk dünyasındakı adlandırılması ilə Şərqi Türküsütana bağlı Alatyda 2.400 insan danışır. Həmçinin Buryat Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında və Qazaxıstanda az sayda Tuvaca danışanlar vardır.

1921-1944-cü illərdə yarı müstəqil “Tuva Arat Respublikası” (Tuva Xalq Respublikası) quran tuvalılar, 1944-cü il tarixində Sovet İttifaqına ilhaq edilmiş, 1991-ci ildə Rusiya Federasiyası içərisində federal respublika olmuşdur.

Bu gün tuva türklərinin böyük bir hissəsi, Tuva Respublikasında yaşayırlar. Tuva dili Tuva MSSR-də yaşayın xalqın dilidir.

Tuva Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Konstitutsiyası və SSRİ xalqlarının dilləri haqqında qanuna əsasən “Tuva Muxtar Sovet Sosialist Respublikasındakı Dillər Haqqında Qanununun” (14 dekabr 1990) 1-ci maddəsində “tuva türkcəsi Tuva Respublikasının dövlət dili, 2-ci maddəsində də SSRİ-nin rəsmi dili olan rus dili beynəlxalq əlaqələr dili olaraq qəbul edilmiş dövlət dili ilə bərabər olaraq sosial-siyasi, sosial iqtisadi, mədəni həyat və şəxslər arasındakı ünsiyyəti yerinə yetirir” (“Zakon Respubliki Tıva”, 2003).

1993-cü il Konstitutsiyasının 27-ci maddəsində Tuva Respublikasında yaşayan bütün xalqların dillərinin sərbəst şəkildə inkişafını nəzərə alınmış, yenə də maddəyə görə Tuva Respublikasının sərhədləri içərisində yaşayan vətəndaşlarının dil və mədəniyyətinin müdafiə edilməsi tələblərini yerinə yetirmək üçün qayğı göstərir. Yenə bu maddə içərisində Tuva Respublikasının milli azlıqların dil, mədəniyyət və ənənələrinin canlandırılması, qorunması və inkişafı təmin edilir.

Tuva Respublikasının 1993-cü ildə qəbul edilən Konstitutsiyası Federal qanun ilə ziddiyyətləri ehtiva etdiyi üçün 2001-c ildə qəbul edilən yeni konstitutsiya ilə dəyişdirilmişdir. Konstitutsiyanın dil baxımından daha əvvəlki konstitutsiyada ən əhəmiyyətli fərqi 5-ci maddəsində “Tuva Respublikasının dövlət dillərinin tuva türkcəsi və rus dili olaraq qəbul edilməsidir” (“Konstitutsiya Respubliki Tıva”, 2019).

Yekun olaraq, Rusiya Federasiyasının azsaylı türk xalqlarına qarşı dil siyasəti ilə bağlı onu qeyd edə bilərik ki, Rusiya tarixində yerli xalqlar üçün çıxarılan ilk qanun 1822-ci ildə çıxarılmışdır. 1892-ci ildə yerlilər haqqında qərarda yenidən formalaşdırılmış, Sovet İttifaqı dövründə də qbul edilən müxtəlif qərarlarla şimaldakı yerli xalq və qəbilələrin idarəetmə ənənəsi davam etdirilmişdir. Əvvəllər yaşadıkları bölgə və başqa səbəbləri nəzərə almadan bütün azsaylıların hüquqlarının milli inkişafı əsas götürülmüşdürsə də, 1937-ci ildə dövlət ancaq

26 azsayılı şimal xalqını qəbul etmiş və bu dövrdə təqdim olunan bəzi istisnalara görə bir çox xalq azsayılı şimal xalqlarından olmağı xəyal etməyə başlamışdır.

1990-cı ildə SSRİ Ali Soveti yeni xüsusi bir qanun çıxarmağa çalışsa da SSRİ-nin süqutu ilə Rusiya Ali Məclisi icra etməyə davam etmişdir.

1992-ci ilə sadəcə tuva türkcəsi dövlət dili olaraq qəbul edilmiş, rus dilinə isə rəsmi dil olmasından başqa beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan dil statusu verilmişdir. Ancaq 1992-ci ildə dillər haqqında qanunda dəyişiklik edilərək hər iki dövlət dili olaraq elan edilmişdir.

B. Yeltsin tərəfindən 30 aprel 1999-cu ildə imzalanan Rusiya Federasiyasının azsayılı yerli xalqların hüquqları haqqındakı qanunda qeyd olunan ifadəyə görə bu qanun Rusiyada yaşayan 65 azsayılı xalqa şamil edilirdi.

Ancaq bu maddə 9 avqust 2006-cı ildə V.Putin tərəfindən “Azsayılı yerli xalqlara alternativ vətəndaşlıq xidməti hüququnun verilməsi” qanununun imzalanması ilə tətbiq edilmişdir.

9. Qaraçay-Balkar Türkcəsi

Şimali Qafqazın mərkəzi hissələrində yaşayan qaraçay-balkar türkləri, qumuq və noqay türkləri ilə birlikdə bölgənin ən önəmli türk ünsürünü təşkil edirlər. Sovet İttifaqı dövründə idarəetmə baxımından iki hissəyə bölünən qaraçay-balkar türkləri hal-hazırda daha çox RF tabeliyində olan Qaraçay-Çerkəz və Kabarda-Balkar şəklində iki ayrı muxtar respublikada yaşayırlar. Bu iki respublikada və RF tabeliyində olan digər müxtəlif yerlərdə ümumi sayı təxminən 300 min nəfərdir. Bundan başqa “Qazaxıstanda beş min, Qırğızıstanda iki min, Türkiyədə iyirmi beş min, ABŞ-da 5000, Suriyada 2000 nəfər yaşayır” (Adiloğlu, 2016:15).

Qaraçay-Balkar türkləri ruslarla sıx əlaqələrin başlamasından bu yana son iki yüz boyunca müharibələr, kütləvi qırğınlar, sürgünlər, köçlər və xəstəliklər səbəbi ilə böyük itgilərə məruz qalmışlar.

Boris Özdenalı bununla bağlı qeyd edir: “demoqrafik artım formulu ilə aparılan hesablamalara görə, Qaraçay-balkarların bu itgiləri vermədən normal əhali artımı ilə saylarının bir milyondan çox olacağı hesablanmışdır” (Özdenalı, 2007: 4).

F.Zeynalov “qaraçay” sözünü “qara” və “çay” sözlərinin birləşməsi kimi səciyyələndirməyin doğru olmadığını qeyd edərək bildirir; “əvvəla bu ərazidə “qaraçay” adlanan yer yoxdur. İkincisi isə “çay” sözü bu dildə “suu-koban-çerek” yəni “qoca ana” (ana yurd, baba yurd mənasında) birləşməsinin fonetik dəyişməyə məruz qalması nəticəsində yaranmışdır” (Zeynalov, 1981: 232). “Balkar” sözü qədim türk tayfa birliklərindən birinin adı kimi bu xalqlarda mühafizə olunub.

M.A.Xabiçev isə “balkar sözünün “balık-er-çay” adamı “qara-çaylı” sözünün isə “qara balkar//malkar” (qara çay adamı) birləşmələrindən ibarət olduğunu” (Xabiçev, 1971: s.128) iddia edir.

Uzun əsrlərdən bəri özlərini alanlar-kumanlar adlandıran bu dil qrupu qıpçaq dilləri ailəsinə (qıpçaq-polovets) aid edilir. Türkologiya elminin qurucularından olan V.Radlovun təsnifi ilə F.Korşun təsnifini birləşdirilərək hazırlanan və türk dili ilə bağlı ən çox qəbul edilən, hətta özündən sonra aparılan bir çox təsnifin də əsasını təşkil edən A.Samoyloviçin təsnifinə görə qaraçay-balkar türkcəsi, türk dilinin qıpçaq, şimal-qərb qrupuna daxildir.

Qaraçay-balkar türkcəsi tipik bir qıpçaq dialektidir. Qaraçay-balkar türkcəsinin lüğət tərkibinin də əsasını qıpçaq türkcəsinə aid sözlərdən ibarət olan “Codex Cumanicus”un dili ilə çox yaxın oxşarlıqlar var. Bu dildə hun və bulqar türkcələrinə aid bəzi xüsusiyyətlərin saxlanılması da diqqət çəkir. Digər tərəfdən qaraçay-balkar türkcəsi fonetik və söz varlığı

baxımından gürcü, çərkəz və osetin kimi qonşu qafqaz qəbilələrinin dillərindən də təsirlənmiş onlardan da ciddi şəkildə sözlər qəbul etmişdir.

N.Baskakov bununla bağlı qeyd edir: “birbaşa çərkəz dialekti baxımından osetincənin təsiri altında qalmışdır. Həmçinin monqol, ərəb, fars və rus dillərindən daxil olan sözlərin sayı da az deyil” (Baskakov, 1966: 8).

Qaraçay-balkar türkləri 1924-cü ilə qədər ərəb əlifbasını, 1924-1938-ci illərdə latın əlifbasından istifadə etmişlər. 1928-ci ildə kiril əlifbasına keçmişlər. Müxtəlif tarixlərdə bu əlifbaya əlavələr və dəyişikliklər edilsə də son nəticədə sabit bir əlifba formalaşdırılmamışdır. Qaraçay-balkar türkcəsi üçün ən son hazırlanan (tərtib edilən) əlifba “Qaraçay-balkarca-rusca lüğət” adlı əsərdə qeyd olunan əlifbadır. Ancaq hal-hazırda kitab, qəzetlərdə, jurnallarda qeyd olunan əlifbadan istifadə olunmur.

Nəticə

Bu gün Rusiya Federasiyasında yaşayan və təhlükədəki türk dilləri ilə bağlı ona deyə bilərik ki, dillərin yox olmasının qarşısı alınması və varlığının qorunması ilə bağlı hansı tədbirlər görülə bilər bir neçə başlıq altında onları qeyd etmək istərdik.

1. Azsaylı türk xalqlarının yaşadıkları muxtar bölgələrdə milli dildə yaymlanan TV və radio proqramlar olmalıdır. Bu proqramlarda kiçik parçalar şəklində şeirlər səsləndirilməli, adət-ənənələrinə aid proqramlar hazırlanmalı və xalqın dilini danışan yaşlı nəsilərlə tez-tez intervülər alınmalı, milli dildə reklam çarxları tv-lərdə nümayiş olunmalıdır. Azsaylı türk xalqlarının ana dilində gündəlik, həftəlik və aylıq qəzetlər, jurnallar çap olunmalı, oxunmalıdır. Bu mətbu orqanlarda adət-ənənələrdən bəhs edən yazılara daha çox üstünlük verilməlidir.

2. Qanunvericilik çərçivəsində Rusiya Federasiyasının ali qanunvericiliyində – konstitutsiyalarında azsaylı türk xalqlarının dillərinin dövlət tərəfindən qorunmasına təminat verilməli və dövlət bunu öz üzərinə götürməlidir. Biz yuxarıdakı yarımfəsillərdə bunun qanunvericilikdə əksini tapdığımızı görsək də, bu gün onlara qarşı aparılan, tətbiq olunan siyasət bunun əksini deyir. RF-də 2018-ci ildə Duma tərəfindən azsaylıların milli dillərində məktəblərdə tədrisinə rəsmi qadağaların qoyulmasını göstərə bilərik. Ancaq azsaylı türk xalqlarının milli dillərin yaşaması, varlığını davam etdirməsi üçün bəlkə də ən birinci şərtlərdən biri orta məktəblərdə təhsilin ilik pilləsində ana dilində məcburi fənn (əsasən dil və ədəbiyyat dərsləri) tədris olunmalıdır ki, bu da həmin ölkənin rəsmi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilməlidir.

3. Milli azlıqların dili, ədəbiyyatı, mədəniyyətini və s. sahələri əhatə edəcək materialları əks etdirən internet saytlar hazırlanmalı və davamlı şəkildə yenilənməlidir. Bu saytlarda azsaylı türk xalqlarının adət-ənənələrindən bəhs edən video çarxlar yerləşdirilməlidir.

4. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi azsaylı türk xalqlarının yaşadığı və türkcənin danışıldığı əsas ölkələrdən biri RF-dir. Rusiya öz siyasi məqsədlərinə görə türk topluluqlarına dillə bağlı müxtəlif təcrid siyasəti xüsusilə Rusiyada isə çoxlu sayda yazı dili formalaşdırılmış, kiril əlifbasına istiqamətlənmiş, milli ünsürləri əhatə edən yazılara dərs kitablarında yer verməmiş, türkoloji qurultaylara qatılan hətta ruslar belə ciddi təqib altına alınmışlar. Türk dillərinə qarşı belə sərt mövqə sərgiləyən bu dövlətlərə başda Türkiyə olmaqla digər türk respublikaları da öz etirazlarını bildirməli və bunun üçün düzgün dil siyasətinin tətbiq edilməsinə çalışılmalıdır.

Yekun olaraq dünyanın ən köklü və zəngin dillərindən biri olan türk dilinin təsiri və gücü hər gün daha da böyüməkdə və bir dünya dili olma yolunda irəliləyir. Bununla yanaşı bəzi türk dilləri də təhlükə, risk və məhv olmaq üzrədir. Bu məqalədə Rusiya Federasiyasında yaşayan və təhlükə altında olan azsaylı türkləri dillərindən, onlara qarşı tətbiq olunan dil siyasətindən bəhs etməyə çalışdıq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu mövzu öz-özlüyündə başqa bir geniş araşdırmanın mövzudur. Ancaq bununla belə biz, bu araşdırmamızda mövcud vəziyyətə, problemləri qeyd eddik, perspektivləri göstərməyə çalışdıq.

ÖDƏBİYYATLAR

Adiloğlu, A. (2016). *Sovyet Egemenliğinden Önceki Karaçay-Malkar Edebiyatı*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Akbaba, D.E. (2015). Nogay Türklerinin Gelenekleri Üzerine, *Yeni Türkiye Dergisi (Kafkaslar Özel Sayısı)*, Cilt X, S. 80, s. 392-404.

Akiner, Sh. (1983). *Islamic Peoples of the Soviet Union*. London.

Arıkan, İ. (2011). Dil Hayatyeti Bağlamında Çuvaş Türkçesinin Durumu, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, S. 3, s.74.

Arslanov, L. Ş. (1997). *Astrahanskiy nogajcev karagaşej jazyk*, Rogova, s.187-194.

Asker, A. (2016). Nogay Halkı: Siyasal Bölünmüşlüğü'nün Etnik Bütünlük Üzerindeki Tahribati, *Tehlikedeki Türk Dilleri IV: Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar*, Cilt 4, Ankara, Astana, S.3 s.397

Baskakov, N.A. (1966). *Karaçay-Malkar Tilni Grammatikası*. Nalçık.

Caferoğlu, A. (1988). *Türk Kavimleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ercilasun, A.B. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Garipova, F.H. (2016). Başkurdista Cumhuriyeti'nde Dil Siyasetinin Kanuni Esasları, *Tehlikedeki Türk Dilleri IV*, Ankara, Astana.

Hakov, V. (1993). *Telen Belg'n İl Açar*. Kazan: Megarif.

Hayit, B. (1987). Yakutları (Saka) Menşei Meselesi. *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, İstanbul, s. 42-59.

Johanson, L. (1998). *The history of Turkic*. London & New York: Routledge.

Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken.

Karakoç, B. (2013). Az Konuşurlu Bir Türk Dili: Nogayca ve Nogaylar Üzerine, *TDD/JofEL*, Yaz/ Summer, s.276.

Killi, G. Y. (2008). Rusya Federasyonu Azınlık Politikasının Sibiry Türk Halklarının Dillerine Etkileri, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Yıl: 5, S.9, s.354.

Killi, G.Y. (2007). Hakasya'da Ana Dilini Koruma Çalışmaları, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 11-1, s.76

Killi, G.Y. (2010). Sibiry Türk Halklarının Dillerinin Hukukî Konumu ve Dille İlgili Yasalar, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, S.4, s.41.

Kirişçioğlu, F. (2016). Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi, *Tehlikedeki Türk Dilleri*, Cilt 3, (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker, Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk), Ankara, Astana.

Kurbatov, H. (1998). Yaña Tatar Alfavıtı, Baş Keşel'r K'kre Tel's', *Bökre Yasıy*", *Medeni Comga*.

Menges, K.H. (1978). Jakutisch und Tungusisch, *Central Asiatic Journal*. Vol I, Wiesbaden, p. 247.

Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özdenlanı, B. (2007). Biz kallay, birbiz, kayda çaşaybız?, *Karaçay gazatesi*, S.77, (10048), Çerkessk.

Özeren, M. (2018). Dil Kimlik İlişkisi Çerçevesinde Rusya Federasyonu'ndaki Türk Halklarının ve Türk Lehçelerinin Durumu, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 73, Winter 2018, p. 163-182.

Özeren, M. (2019). Türk Dünyasında Ortak İmla (Yazım) Sorunu, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 3. cilt, 1. sayı, s. 104-121.

Pappas, L.B. (1994). Chuvash (Der. James S. Olson). *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*. London: Westport.

Radloff, W. (1908). *Die Jakutische Sprache*, St. Petersburg.

Ross, C. (2002). *Federalism and Democratisation in Russia*. Manchester: Manchester University Press.

Rusiya'nın Dil Politikası. (2020, 18 Nisan). https://insamer.com/tr/rusyanin-dil-politikasi_1863.html.

Şahin, E. (2003). Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabesi Mücadelesi, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 199, İstanbul, s.42-45.

Şimşir, B. (1992). *Türk Yazı Devrimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tatarstan Respublikası Zakonı Lâtin GrafİKası Nigezend' Tatar Alfavitin Torgızu Turında", Vatanım Tatarstan, 29 Oktyabr 1999.

Tekin, T. (1988). *Orhun Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Zeinalov, F. (1981). *Türkologiyanın əsasları*, Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Адереев, И.А. (1973). Орфография Чувашского языка. *Орфографии Тюркских Литературных Языков СССР*, Москва: Издательство Наука, с. 270-284.

Барашков, П.П. (1958). *Звуковой состав якутского языка*. Якутск.

Баскаков, Н.А. (1969). Введение в изучение тюркских языков, Москва.

Воргоякова, Т.Г. (2003). *Социаллингвистическая ситуация и языковое законодательство в Республике Хакасия*. Москва: Издательство Российского университета дружбы народов.

Гарипова, Ф.Х. (2006). *Опыт языкового строительства в Республике Башкортостан*. Уфа : Гилем.

Гарипов, Т.М. (1972). Старотюркские письменные памятники Башкири. *Советская тюркология*, 1972, №4, с. 39.

Декларация о языках народов России, Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика Закон, О языках народов Российской Федерации, (с изменениями на 12 марта 2014 года). <http://docs.cntd.ru/document/9003298>.

Зәкиев, М.З. (1977). *Татар халкы теленен барлыкка килуе*. Казан, 1977.

Закон Республики Саха (Якутия) от 31 марта 2005 года 227-3 N 461-III, О правовом статусе коренных малочисленных народов Севера (новая редакция), (с изменениями на 21 ноября 2019 года), (2020, 22 Nisan) <http://docs.cntd.ru/document/802058430>.

Конституция Республики Тыва (с изменениями на: 12.04.2019), Закон Республики Тыва, от 06 мая 2001 года. (2020, 22 Nisan). <http://docs.cntd.ru/document/906705011>.

Конституция Республики Тыва (Текущая Редакция по Состоянию на 10 июня 1996 года), Принята 21 октября 1993 года. (2020, 22 Nisan). http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_65634.html.

Конституция Республики Хакасия, Конституция Республики Хакасия от 25 мая 1995 года, (с изменениями на 11 ноября 2019 года). (2020, 19 Nisan). <http://docs.cntd.ru/document/804957110>.

Конституция Российской Федерации, (Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г.). (2020, 1 Mayıs). <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102027595>.

Конституция Чувашской Республики, Принята Государственным Советом Чувашской Республики, 30 ноября 2000 года. (2020, 21 Nisan). <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=150010496>.

Немет, Ю. (1976). К вопросу об аварцах, *Turcologica*, ”, Ленинград, с.14.

О Языках в Республике Саха (Якутия) (с изменениями на: 30.05.2017) Закон Республики Саха (Якутия) от 16 октября 1992 года N 1170-ХП. (2020, 22 Nisan). <http://docs.cntd.ru/document/804911252>.

О языках в Республике Тыва (с изменениями на 12 апреля 2019 года), Закон Республики Тыва от 31 декабря 2003 года N 462 ВХ-І. (2020, 22 Nisan). <http://docs.cntd.ru/document/802019672>.

Федеральный Закон от 11 декабря 2002 года. N 165-ФЗ “О внесении дополнения в статью 3 Закона Российской Федерации”, О языках народов Российской Федерации. (2020, 1 Mayıs). <http://docs.cntd.ru/document/901835042>.

Федотов, М. Р. (1996). *Этимологический Словарь Чувашского Языка*. Чебоксары.

ХАБИЧЕВ, М.А. (1971). Об этнонимах alan, byzynnly, malkarly, karacajly, tegejlі, *Советская Тюркология*, №2, с.128-129.